

Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Journal of Balıkesir University Faculty of Theology

Sahibi / Owner

Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi adına
Prof. Dr. Mehmet Bayyığıt

Yazı İşleri Müdürü/Responsible Manager

Dr. Öğr. Üyesi Lütfü Cengiz

Editörler/Editors in Chief

Doç. Dr. Mehmet Özkan
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Ali Çanakçı

Editör Yardımcıları/Assistant Editors

Dr. Öğr. Üyesi Asem Hamdy Ahmed Abdelghany

Yayın Kurulu/Editorial Board

Prof. Dr. Mehmet Bayyığıt, Balıkesir Üniversitesi
Prof. Dr. Muhiddin Okumuşlar, Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet Çaycı, Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Ejder Okumuş, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
Prof. Dr. Süleyman Akkuş, Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet Bahçekapılı, Yalova Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet Dirik, İzmir Katip Çelebi Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet Özkan, Balıkesir Üniversitesi
Doç. Dr. Esmâ Sayın, Balıkesir Üniversitesi
Doç. Dr. Y. Emre Gördük, Balıkesir Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah Demir, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Ali Çanakçı, Balıkesir Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Lütfü Cengiz, Balıkesir Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Polat, Balıkesir Üniversitesi

Dizgi-Mizanpaj/Layout

Asem Hamdy Ahmed Abdelghany & Mehmet Özkan & Ahmet Ali Çanakçı

Yazışma/Correspondence

Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Dinkçiler Mah. Soma Cad. Altteylül/Balıkesir **Telefon:**
0 266 249 61 79 & **Faks:** 0 266 239 87 46 & **E-posta:** balikesirilahiyatdergisi@gmail.com **Web:**
<http://ilahiyatdergisi.balikesir.edu.tr>, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/bauifd>

Baskı Yeri

Erman Ofset Matbaacılık LTD. ŞTİ. - Fevzi Çakmak Mah. Özlem Cad. No: 33/G Karatay/
Konya Tel: 0332 342 01 55 • Sertifika No: 15409

Basım Tarihi

Aralık 2019

Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, yılda iki kez yayınlanan akademik uluslararası hakemli bir dergidir. BAÜİFD'de yayınlanan yazıların bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir. Yayın dili Türkçe olmakla birlikte diğer dillerde de yazılar yayınlanmaktadır. Yayınlanan yazıların bütün yayın hakları BAÜİFD'ye ait olup yayıncının izni olmadan kısmen veya tamamen basılamaz, çoğaltılamaz ve elektronik ortama taşınamaz. Yazıların yayınlanıp yayınlanmamasına derginin yayın kurulu karar verir.

**Kurtubî'nin el-Câmi' li-Âhkâmi'l-Kur'ân Adlı Tefsirinin Rivayet Metodu Açısından
Değerlendirilmesi**

The Analysis of al-Qurtubî's al-Jâmi li-Ahkâm al-Qur'ân in Terms of al-Tafsir bi'l-
Rivâye

Abdullah Bayram

Dr. Öğr. Üyesi, Balıkesir Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri/
Tefsir Anabilim Dalı, Balıkesir/ Türkiye
Assit. Prof., Balıkesir University, Faculty of Theology,
Department of Tafsîr

e-mail: abdullahbayram@balikesir.edu.tr

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-4494-3700>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 02 Kasım 2019 / 02 November 2019

Kabul Tarihi / Date Accepted: 19 Aralık 2019 / 19 December 2019

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Aralık 2019 / 30 December 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık/ December

Atıf/Citation: Abdullah Bayram, "Kurtubî'nin el-Câmi' li-Âhkâmi'l-Kur'ân Adlı Tefsirinin Rivayet Metodu Açısından Değerlendirilmesi" *Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (Aralık 2019): 5-58

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiştir.

This article has been reviewed by at least two referees.

Web: <http://ilahiyatdergisi.balikesir.edu.tr>, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/bauifd>

Mail: balikesirilahiyatdergisi@gmail.com

Copyright © Published by Balıkesir Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Balıkesir University, Faculty of Theology, Balıkesir, Turkey. All rights reserved.

Kurtubî'nin el-Câmi' li-Âhkâmî'l-Kur'ân Adlı Tefsirinin Rivayet Metodu Açısından Değerlendirilmesi*

Öz

Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (ö. 671/1273), Tefsir, Hadis ve Fıkıh âlimidir. Endülüs'ün başkenti Kurtuba'da doğmuştur. Kurtuba'nın işgal edilmesini müteakip, Mısır'a göç etmiş ve burada daha ziyade eser yazmakla meşgul olmuştur. Ahkâma ağırlık verdiği *el-Câmi' li-Âhkâmî'l-Kur'ân* adlı meşhur tefsirini de büyük bir ihtimalle burada telif ettiği öngörülmektedir. Kurtubî, 671/1273 tarihinde el-Minye'de âhirete irtihal etmiştir. İlim tahsilini Kurtuba'da yapan Kurtubî, eserlerini daha sonra göç ettiği Mısır'da kaleme almıştır. Bu bakımdan Batı ve Doğu kültürünü bilen bir âlimdir. Nitekim onun yaşadığı zaman zarfı bu medeniyetlerin gerek etkileşime girdiği gerekse karşı karşıya gelip çatıştığı dönemleri kapsamaktadır. Bu yüzden müfessir ve tefsiri söz konusu olgu ve olayların çok önemli birer şahitleridir. Biz makalede rivayet ve dirayet yöntemlerini hâiz olan *Kurtubî Tefsiri*'ni, sırf rivayet metodu açısından inceledik. Bu çerçevede Kurtubî'nin Kur'an'ın anlaşılması, açıklanması ve yorumlanması için rivayet yöntemini nasıl uyguladığını ve bunu gerçekleştirirken hangi araç ve teknikleri kullandığını eksiksiz şekilde tespit etmeye özen gösterip, onları örnekler eşliğinde değerlendirdik.

Anahtar Kelimeler: Kurtubî, el-Câmi' li-Âhkâmî'l-Kur'ân, Kur'an Tefsiri, Rivayet Tefsiri

The Analysis of al-Qurtubi's al-Jâmi li-Ahkâm al-Qur'ân in Terms of al-Tafsir bi'l-Rivâye

Abstract

Abu Abd Allah al-Qurtubi is a Tafsir, Hadith and Fiqh scholar. He was born in Qurtuba of Andalusia (Spain). His education starts in Qurtuba and continues in Egypt where he has immigrated, following the invasion of Qurtuba in 633/1236. Later, he settles at Munya and devotes himself to write books. Here he continues his education which has been interrupted during the invasion. Besides Qurtubi's most important study is *al-Jâmi li-Ahkâm al-Qur'an*.

He died in 671/1273 in Munya. Al-Qurtubi has collected knowledge in Qurtuba. He then wrote his books in in Egypt. In this respect he knows Western and Eastern cultures. His time covers the periods in which these cultures are both met and encountered. Here, al-Qurtubi and his work are very important witnesses of these facts and events. He also commented on all the *jurisprudential verses* in his book as well as the other verses. He used *al-tafsir bi'l-rivâye* and *al-tafsir bi'l-ra'y* methods together in this tafsir activity. We evaluated with examples how al-Qurtubi applied the method of *al-tafsir bi'l-rivâye* in Qur'anic exegesis and which tools and techniques he used.

Keywords: Al-Qurtubi, Al-Jâmi li-Ahkâm al-Qur'an, Interpretation of the Qur'an, Al-Tafsir bi'l-rivâye

* Bu makale, Kurtubî ve Fikhî Tefsiri adlı doktora çalışmasından üretilmiştir. Bk. Abdullah Bayram, "Kurtubî ve Fikhî Tefsiri" (Doktora Tezi, UÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008).

Giriş

Kurtubî, Tefsir, Hadis ve Fıkıh başta olmak üzere diğer İslâmî ilimlerde de söz sahibi bir âlimdir. Muhtelif dallarda gerek eser yazmış gerekse nasların yorumlanmasında onlardan istifade etmiştir.¹ Nitekim müfessir, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an* adlı ahkâma ağırlık verdiği meşhur tefsirinde,² zengin ve seçkin kaynaklar kullanmıştır. Tefsirinde diğer âyetlerin yanı sıra tüm ahkâm âyetlerini de tefsir ve te'vil etmiştir ki bu husus eserinin en mümtaz özelliklerindedir. Kur'an tefsirinde genellikle hem rivayet hem de dirayet yöntemlerini birbirini tamamlar şekilde kullanan müfessir, makbul re'y tefsirini nakil ve akıl dengesi içinde gerçekleştirmiştir. Bu çerçevede âyetlerin içeriğine göre pek çok ilimden istifade etmiştir.³ Ansiklopedik bir

¹ Kurtubî'nin biyografisi için Bk. Burhâneddin İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü'l-müzheb fi ma'rifeti a'yâni ulemâi'l-mezheb* (Kahire: y.y., 1972), 2: 308-309; Makrîzî, *el-Mukaffa'l-kebîr*, nşr. Muhammed Ya'lavî (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1411/1991), 5: 147-148; Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed el-Mısırî ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, nşr. Ali Muhammed Ömer (Kahire: y.y., 1392/1972), 2: 65-66; Ahmed b. Muhammed el-Makkârî, *Nefhu't-tib min ğusni'l-Endelüsi'r-ratib* (Beyrut: y.y., 1968), 2: 210-212; Yûsuf İlyân Serkis, *Mu'cemü'l-matbu'ati'l-Arabiyye ve'l-mu'arreb* (Kahire: y.y., 1928-30), 2: 1504; Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL)*, (Leiden: y.y., 1943-1949), 1: 529; a.mlf., *Supplementband (GAL Suppl.)* (Leiden: y.y., 1937-1942), 1: 298, 737; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Îzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli alâ Keşfi'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, haz: Şerefeddin Yalıtaya-Kilisli Rifat Bilge (İstanbul: y.y., 1945-1947), 2: 241; a.mlf., *Hediyetü'l-ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, nşr. Kilisli Muallim Rifat v.dğr. (İstanbul: y.y., 1951-55), 2: 129; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn: terâcimü musannifi l-kütübi'l-Arabiyye* (Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, t.y.), 8: 239-240; Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-Ziriklî ed-Dımaşkî, *el-A'lâm*, nşr. Züheyr Fethullah (Beyrut: y.y., 1986), 10: 185.

² Bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, thk. Hişâm Semîr el-Buhârî (Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2001), 1: 15-16, 34-38. Mukaddime.

³ Geniş bilgi için bk. Muhammed Hüseyin ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn* (Beyrut: Şirketü Dârü'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, t.y.), 2: 321-326; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınevi, 1996), 2: 103-115.

özellik taşıyan *Kurtubî Tefsiri*, geçmişten günümüze İslâm ilim ve kültür hayatının seçkin kaynakları arasında yer almıştır.⁴

Tefsirinde usul konularını teorik ve pratik olarak genişçe işleyen müfessir,⁵ tefsirdeki usulünü şöyle ortaya koymuştur:

“Bu kitaptaki şartlarım şunlardır: Sözlere söyleyenine, hadisleri de musannıflarına izâfe etmektir. Çünkü bu hususta, sözü söyleyene izâfe etmek ilmin bereketindedir, denilir. Çoğunlukla fıkıh kitaplarında ve tefsirlerde yer alan hadisler mübhemdir. Hadis kitaplarına muttali olunmadan, onların kimin tarafından rivayet edildiği bilinemez. Bundan dolayı, bu konuda uzman olmayan bir kimse, bunların sahih ve sahih olmayanlarını bilme hususunda bocalar. Bunu bilmekse büyük bir ilimdir. Bu açıdan, bir hadisin kabul gören hadis imamlarından ve İslâm dininin güvenilir ve meşhur âlimlerinden tahrîci ortaya konulmadıkça delil olarak gösterilmesi ve ondan hüküm çıkarılması kabul edilemez. Biz bu kitapta bunların bir kısmına işaret edeceğiz. Doğruya ileten ve doğruyu söyleme başarısını ihsan eden Allah'tır.”⁶

Ardı sıra Kurtubî, müfessirlerin ve tarihçilerin naklettikleri pek çok kıssa ve haberi, lüzumlu olanlar ve açıklama hususunda müstağni kalınamayanlar dışındakilere yer vermeyeceğini ve bu konuda sadece ahkâm âyetlerinin gereken şekilde izah edilmeleri için anlamlarına açıklık kazandıracak ve hükümlerini öğrenmek isteyen kimseyi âyetlerin muktezâsına iletcek kadar açıklamalarda bulunacağını

⁴ Selâhaddin Halil b. Aybeg es-Safedî, *Kitâbü'l-Vâfi bi'l-vefeyât*, nşr. H. Ritter v.dğr. (Wiesbaden: y.y., 1381/1962), 2: 122-123; Abdurrahman b. Muhammed b. Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, nşr. Ali Abdülvâhid Vâfi (Kahire: Dârü Nehdati Mısır, 1401), 3: 1032; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 2: 65-66.

⁵ Geniş bilgi için bk. Mehmet Demirci, *Kurtubî'nin el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân Adlı Eserinin Tefsir Usulü Açısından Değerlendirilmesi* (Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 2009), 102-262; Ramazan Gökmen, *Kurtubî Tefsiri Mukaddimesinin Tefsir Usulündeki Yeri* (Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara 2008), 49-159.

⁶ Kurtubî, *Tefsir*, 1: 16. Mukaddime.

vurgulamaktadır. Son olarak da ahkâm âyetlerine ilişkin hususları “mesele” başlıkları altında işleyeceğini ve bunların içinde esbâb-ı nüzulün, tefsirin, garib ve müşkil kelimelerin ve hükümlerin yer alacağını; âyetin herhangi bir hüküm içermemesi durumunda ise onunla ilgili tefsir ve te’vile ilişkin hususları işleyeceğini söyleyen Kurtubî, söz konusu tefsirdeki usulünün eserinin başından sonuna kadar geçerli olduğunu taahhüt etmektedir.⁷ Kurtubî’nin bu ilmî yaklaşımları ve bunları taşımayan eserleri eleştirmesi, fikhî tefsir ekolü sahasında onu incelememizin nedenlerinden birini teşkil etmektedir. Çünkü ahkâm âyetlerinin analiz edilip onlardan hüküm çıkarılması müfessirin ilim ve kabiliyetinin yanı sıra onun Kur’an anlayışı ve tefsir metodolojisi ile de irtibatlıdır.

el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân’ın rivayet yönü ağır basmakla birlikte, onun dirayet tefsirini de ihtiva ettiği muhtelif kaynaklarda vurgulanmaktadır.⁸ Bu durum hem teoride hem de uygulamada açıkça gözlemlenebilir. Bu doğrultuda Kurtubî, hadisleri cerh ve ta’dil edip rivayetleri ise tenkide tabi tutan, me’sûr tefsirin yanı sıra re’y tefsirinin gerekliliğini belirtip âyetleri bu istikamette tefsir ve te’vil eden, Kur’an tefsirinde Arap dili ve edebiyatının anlam ve önemini vurgulayan, Kur’an ve sünnete ters düşen yorum ve yaklaşımları ilmî zeminde eleştirip yanlışlıklarını ortaya koyan ve ahkâm tefsirinde istinbat, ictihad ve makâsıdın anlam ve önemini öne çıkaran bir yaklaşım sergilemektedir ki bunlar Kur’an tefsirinde rivayet ve dirayet metodunun harmanlanması anlamına gelmektedir.

⁷ Kurtubî, *Tefsir*, 1: 16. Mukaddime.

⁸ Bk. İbn Haldûn, *Mukaddime*, 440; İbn Ferhûn, *Dîbâc*, 2: 309; Davûdî, *Tabakât*, 2: 65-66; İbnü’l-İmâd, *Şezerâtü’z-zeheb fî ahhâri men zeheb* (Kahire: Mektebetü’l-Kudsî, 1350-1351), 5: 335; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi* (İstanbul: TDVY, 1973), 2: 523-524; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 2: 105; Mahmûd Zelat el-Kasbî, *el-Kurtubî ve menhecühû fi’t-tefsîr* (Kahire: Dârü’l-Ensâr, 1399/1979), 1-2.

Çağlar boyu müfessirler Kur'an'ın değişik yönlerini ele alarak onu tefsir etmeye çalışmışlardır.⁹ Onlardan bazıları Kur'an'ın, kelâm-ı ilâhî olarak üstünlüğünü ispat etmeye uğraşarak belâğat nevilerine, Kur'an'ın mâna ve üslûbuna dikkat etmiş, bazıları lafızların ve vecihlerin ihtimallerini beyan etmek için i'râba, bir kısmı da kıssalara ağırlık vermiştir. Bunlar içinde ahkâma yönelik tefsir yapanlar ve Kur'an'ın inançla ilgili naslarını ele alarak İslâm'ın akîde sistemini ortaya koymaya çalışanlar da olmuştur. Tabii ki bütün bunların doğal sonucu olarak da tefsirde çeşitli eğilimler kendini göstermiştir. Ancak tefsirde görülen bu eğilimler, nakle dayanma hususunda bir ortak nokta oluşturmuşlardır. Bu ortak nokta, Kur'an ve sünnet nassı ile sahâbe kavillerine müracaat etmekten ibarettir. Müfessirler genelde buna uymuşlar, böylece Kur'an'ı Kur'an'la, Kur'an'ı sünnet ve sahâbe sözleriyle tefsire çalışmışlardır. Ancak bunun yanında elbette ki müfessirlerin bilgi birikimi ve dirayetlerinin de, Kur'an'ı anlama ve yorumlamada çok önemli bir fonksiyonu olmuştur. Müfessirlerin zekâ seviyeleri, ilmî kapasiteleri, algılamaları ve kültürlerini etkileyecek ortamlar farklı olduğuna göre, onların naslara yaklaşımları da farklı olacaktır. Bunda yadırganacak bir taraf yoktur. İşte bunun tabii sonucu olarak, Kur'an'ı tefsir edenler rivayet ve ictehad açısından iki temel yaklaşım içerisine girmiş ve o istikamette tefsirler kaleme almaya başlamışlardır.¹⁰

Kurtubî, bu iki temel yaklaşımın her ikisini de tefsirinde birbirlerini destekleyecek biçimde başarıyla kullanmıştır. O, öncelikle Kur'an'ın bir kısım âyetlerini diğer bir kısmıyla tefsir etmiş, daha sonra sünnete, sahâbe ve tâbiûn eserlerine müracaat etmiştir. Bunların ardı sıra ihtiyaca binaen Arap dili ve câhiliye şiiri başta olmak üzere filolojiden ve hadis, hadis usulü, fıkıh, fıkıh usulü, kelâm, akaid gibi

⁹ Bk. Abdülhamit Birışık, "Tefsir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40: 285.

¹⁰ Muhsin Demirci, *Tefsir Usulü ve Tarihi* (İstanbul: İFAV, 2001), 309-310.

diğer ilim dallarından da faydalanmıştır. Nakle ve re'ye yönelik delillerden her biri diğerine muhtaç bulunmaktadır. Çünkü nakli delillerle istidlalde bulunabilmek için mutlaka düşünceye ihtiyaç vardır. Nitekim re'y ve düşüncenin muteber olabilmesi için de mutlaka şer'î bir dayanağının olması gerekmektedir.¹¹

Bu noktada şu hususu da belirtmeliyiz ki klasik sınıflamaya göre Kur'an tefsirleri, nakil ve ictihad zemininde rivayet ve dirayet tefsirleri şeklinde genel bir kategoriye tâbi tutulmuşlardır. Bu açıdan bakıldığında *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*'ın onlardan herhangi birinin altına dercedilmesi mümkün görünmemektedir. Çünkü *Kurtubî Tefsiri*, tüm ahkâm âyetlerinin tefsir ve te'vil edildiği mümtaz bir kaynaktır. Bu yönüyle o rivayet, dirayet ve ahkâm tefsirleri sınıflarının tümünü ihtiva etmektedir.

Biz makalede tefsir ve rivayet yöntemlerine hâiz olan bu hacimli tefsiri,¹² sırf rivayet metodu açısından değerlendirmeyi amaçlıyoruz. Bu doğrultuda Kurtubî'nin Kur'an'ın anlaşılması, açıklanması ve yorumlanması için rivayet yöntemini nasıl uyguladığını ve bunu gerçekleştirirken hangi araç ve teknikleri istimal ettiğini eksiksiz şekilde tespit etmeye özen gösterip onları örnekler eşliğinde değerlendireceğiz.

1. el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân'ın Rivayet Yönü

Rivayet tefsiri kısaca, "Allah Teâlâ'nın Kur'an'daki maksatlarının açıklanması için Kur'an, Sünnet ve sahâbe kavli ile gerçekleştirilen tefsir yöntemi"¹³ olarak tanımlanabilir. Tanımda geçen kaynakların Kur'an, Sünnet, sahâbe sözleri, tâbiîn kavilleri, Arap dili

¹¹ Bk. Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî eş-Şâtübî, *el-Muwâfakât: İslâmi İlimler Metodolojisi*, trc. Mehmed Erdoğan (İstanbul: İz Yayıncılık, 1999), 3: 35.

¹² Bk. Muhammed b. Lutfî es-Sabbağ, *Buhûs fi usûli't-tefsir* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1408/1988), 42-49.

¹³ Muhammed Abdülazîm Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân fi ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: y.y., 1996), 2: 12.

ve belâgatı, Arap şiiri ve Ehl-i kitap kültürü/İsrâiliyat olarak genişletilmesi mümkündür. Müfessir sadece söz konusu enstrümanlarla Kur'an'ı tefsir ve te'vil etmektedir.¹⁴ Bu tefsir kaynaklarının yeterli olmadığı durumlarda ise makbul re'y tefsirinin alanına girilir ve ictihada başvurulur.¹⁵

Makalemizin konusu rivayet tefsiri ile sınırlıdır. Biz çalışmamızda genel ifadelerden ziyade rivayet tefsirinin Kur'an tefsirinde nasıl uygulandığını *Kurtubî Tefsiri* özelinde ele alıp, Kurtubî'nin rivayet yöntemi uygulamasında kullandığı tüm yöntem ve teknikleri eksiksiz şekilde tesbit etmeye çalışacağız. Kurtubî, Kur'an tefsirinde rivayet yöntemini aşağıdaki yöntem ve teknikler çerçevesinde gerçekleştirmiştir.

1.1. Kur'an'ın Kur'an'la Tefsiri

Tefsir ilminin birinci kaynağı Kur'an'dır. Bu doğrultuda Kur'an kendi kendini tefsir etme özelliğine sahiptir; zira Kur'an bir yerde kapalı bıraktığı bir hususu başka bir yerde açıklayabilmektedir. Bu durumsa çeşitli şekillerde tezahür etmektedir. Buna mutlak bir ifadenin tahsis edilmesini veya mübhem ve garip gibi kapalı lafız veya terkiplerin açıklanmasını örnek olarak verebiliriz.¹⁶

Âyetin zâhirî mânasına, ondaki kelimelerin Kur'an'da kullanıldığı anlamlarını bilmek ve âyetin cümle yapısını gramer açısından doğru bir şekilde çözümlenmekle ulaşılır. Ancak bu, âyeti

¹⁴ Konunun örnekleri ve değerlendirilmesi için bk. Zürcânî, *Menâhil*, 2: 12-41.

¹⁵ Bk. Kurtubî, *Tefsir*, 1: 15-16. Mukaddime; ayrıca bk. Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aslı v.dğr. (Beyrut: Dâri'ul-Ma'rife, 1994), 1: 315-316; Zehebî, *et-Tefsir*, 1: 28-32; Demirci, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, 311; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü* (Ankara: TDVY, 1997), 213; Muhammed Ebû Zehre, *İslâm Hukuku Metodolojisi*, trc. Abdülkadir Şener (Ankara: Fecr Yayınları, 1990), 77-79.

¹⁶ Konunun örnekleri için bk. Zürcânî, *Menâhil*, 2: 12-13.

tam olarak anlamak için yeterli değildir. Âyetleri anlamak için hâlâ göz önünde bulundurulması ve bilinmesi gereken hususlar vardır. Bunlardan biri âyetin metinsel bağlamıdır; yani âyetin öncesi ve sonrasıyla bütün metin içindeki yerini bilmek gerekmektedir. Klasik tefsir disiplini bu işlemi “Kur’an’ın Kur’an’la tefsiri” şeklinde formüle etmiştir. Kur’an’ın açıklanmasında bu husus gözden uzak tutulmamalıdır.¹⁷

Kur’an’ın asıl bir kaynak olarak şeriatin bütün ilimlerini ihtiva ettiğini ve Sünnet’in onun açıklayıcısı konumunda olduğunu belirten Kurtubî,¹⁸ bu hususta şunları söylemektedir:

“Yüce Rabbimiz, Kur’ân-ı Kerîm’in misallerini düşünen kimseler için ibretler ve emirlerini basiretini kullanarak görenler için bir hidâyet kılmıştır. Kitabında farz olan hükümleri açıklamış, helâl ile haramı birbirinden ayırt etmiş, akılların anlayıp kavrayabilmesi için öğüt ve kıssaları tekrar etmiş, misaller vermiştir. Gaybın haberlerinden kıssalar anlatmıştır. O bakımdan Allah Teâlâ: “Biz kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık (el-En’âm, 6/38)” diye buyurmaktadır.”¹⁹

Kur’an’ın Kur’an’la tefsirini eserinde başarıyla gerçekleştiren Kurtubî, söz konusu prensibi farklı teknik ve enstrümanlarla uygulamaya koymuştur. Bunları şöylece sıralamak mümkündür:

1. Kurtubî, Kur’an’ın lafız ve terkiplerinde kastedilen anlamı açıklamak için öncelikle Kur’an’ın Kur’an’la tefsiri tekniğini kullanmaktadır.²⁰ Kurtubî bu teknik çerçevesinde âyetleri,

¹⁷ Mehmet Paçacı, “Kur’an”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 26: 398.

¹⁸ Kurtubî, *Tefsir*, 1: 16.

¹⁹ Kurtubî, *Tefsir*, 1: 15.

²⁰ Kurtubî, *Tefsir*, 1: 112. Fâtiha 1/6-7. 30. mesele; 5: 188-189. Nisâ 4/69; 2: 197. Bakara 2/185. 8. mesele; ayrıca bk. *a.e.*, 1: 112. Fâtiha 1/7; 1: 160, 162; 1: 165-166. Bakara 2/22. 4. mesele; 1: 166-167, 169-170; 172-174; 197-199; 2: 144.

2. Mutlak ve mukayyed açısından değerlendirmeye tâbi tutmaktadır.²¹
3. Umûm ve husus açısından değerlendirip, Kur'an'ın umumi lafzının zayıf delillerle tahsis edilmemesi gerektiğine dikkat çekmektedir.²²
4. Mücmel ve mübeyyen açısından değerlendirip, tefsir ve te'vil etmektedir.²³
5. Üslûbü'l-Kur'ân perspektifinden açıklamaktadır.²⁴
6. Münâsebâtü'l-Kur'ân yönünden yorumlamaktadır.²⁵
7. İçerdikleri kelimeler ve anlamları temelinde tefsir ve te'vil etmektedir.²⁶
8. Gramer yapısı açısından tahlil edip, bunları diğer âyet veya âyetlerle örneklendirmektedir.²⁷
9. İçerdikleri edat ve zamirlerin anlamları doğrultusunda başka âyetlerle tefsir etmektedir.²⁸

²¹ Kurtubî, *Tefsir*, 2: 144-148. Bakara 2/173. 14. mesele; 8: 119-124. 1-3. mesele.

²² Kurtubî, *Tefsir*, 2: 54. Bakara 2/114. 2. mesele; 7: 91. En'âm 6/121. 2. mesele.

²³ Kurtubî, *Tefsir*, 5: 299. Nisâ 4/160. 1. mesele; 7: 125-128. En'âm 6/146.1-6. mesele; 20: 5. Târik 86/1-2.

²⁴ Kurtubî, *Tefsir*, 1: 109. Fâtiha 1/5; 1: 150-151. Bakara 2/14-15; ayrıca bk. *a.e.*, 1: 152-153; 2: 157; 20: 49-50, 78-79. Bakara 2/175.

²⁵ Kurtubî, *Tefsir*, 1: 105. Fâtiha 1/3. 13. mesele; 5: 202. Nisâ 4/84.

²⁶ Kurtubî, *Tefsir*, 1: 104-105. Fâtiha 1/2. 11. mesele; 2: 181. Bakara 2/183. 1. mesele; ayrıca bk. *a.e.*, 1: 160. Bakara 2/19; 2: 163. Bakara 2/178. 2. mesele; 1: 171. Bakara 2/25. 1. mesele; 1: 133. Bakara 2/5; 1: 153-154, 158-159, 160-161, 195, 212, 238, 240; 10: 11. Hicr 15/17; 7: 83. En'âm 6/108. 4. mesele; 5: 59-60. Nisâ 4/12. 3. mesele; 1: 232. Bakara 2/40; 20: 64-65.

²⁷ Kurtubî, *Tefsir*, 2: 158-159. Bakara 2/177. 3. mesele; 2: 208-209. Bakara 2/14. 2. mesele; 7: 93-94; 10: 20-21. 1. mesele.

²⁸ Kurtubî, *Tefsir*, 20: 22. Gâşiye 88/1; 20: 17-18. A'lâ 87/9; 20: 46, 60-61.

10. İçerdikleri fiillerin zaman ve bâb özelliklerini²⁹ mukayese edip, ilgili âyeti bu temelde açıklamaktadır. Bu teknikle âyetlerde geçen fiilleri başka âyet veya âyetlerle tefsir etmektedir.³⁰
11. Kurtubî, âyetlerin içerdiği muhtelif konuları tahlil ederken bu konulara dair delil olarak ileri sürülen âyetleri diğer âyet veya âyetlerle birlikte değerlendirip, söz konusu âyetleri bu perspektiften tefsir ve te'vil etmektedir.³¹

1.2. Kur'an'ın Sünnet'le Tefsiri

“Hz. Peygamber’in sözlerini, fiillerini ve tasviplerini ifade eden Hadis/Sünnet, şer’î delillerin ikincisini teşkil etmektedir. Hadisler, ihtilâfa düştükleri konularda insanları aydınlatan, böylece onlar için hidâyet ve rahmet kaynağı olan Kur’ân-ı Kerîm’in kendisine indirildiği (bk. en-Nahl 16/44, 64) bir peygamberin sözü olarak üstün bir değer ifade ettiği gibi Kur’an’ı herkesten iyi anlayan ve âyetlerdeki ilâhî maksadın ne olduğunu en iyi bilen Allah Resûlü’nün görüşü olarak da büyük önem taşır. Hz. Peygamber’in insanlara sözleriyle açıkladığı,

²⁹ Bu husus için örnek olarak bk. Celâleddin es-Süyûtî, *Hem’ü'l-hevâmi’ şerhu Cem’i'l-cevâmi’* (Beyrut: y.y., t.y.), 9; İzzüddin Abdilaziz es-Sülemî, *el-İşâra ile'l-i’câz ba’zi envâi’l-mecâz (fi’l Kur’ân-il-Kerîm)* (b.y.: y.y., 1987), 26; Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm, *Muğni’l-lebîb an kütübi’l-e’ârîb*, nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd (Kahire: Matbaatü’l-Medenî, t.y.), 1: 171; konunun tefsir usulü açısından değerlendirilmesi için Bk. Celâleddin es-Süyûtî, *el-İtkân fi ulûmi’l-Kur’ân*, nşr. M. Dîb el-Bugâ (Beyrut: Dârü İbn Kesîr, 1987), 1: 529-530.

³⁰ Meselâ mâzi fiil, [ل] hariç, şart edatlarından sonra gelirse gelecek anlam ifade eder (bk. Seyyid Ahmed el-Hâşimî, *el-Kavâ'idü'l-esâsiyye li'l-lugati'l-Arabiyye: hasebü menhecî “Metnü'l-Elfiyye” li’bni Malîk* (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, t.y.), 17). Kurtubî de bu hususu: “Mâzi fiilin istikbâl anlamını taşıması ancak birtakım şartlara bağlıdır” (bk. Kurtubî, *Tefsîr*, 14: 130. 2. mesele) şeklinde ifade etmektedir. Ayrıca bk. Kurtubî, *Tefsîr*, 1: 186. Bakara 2/30. 1. mesele; 5: 237-238 Nisâ 4/97-99; bu husus için bk. Sülemî, *el-İşâra*, 26; diğer benzer örnekler için bk. Kurtubî, *Tefsîr*, 7: 97-98. En’âm 6/128; 7: 11, 13, 25, 28, 41-42, 70-71, 73, 80, 90-91, 138; 17: 85; 20: 45-46.

³¹ Kurtubî, *Tefsîr*, 1: 206-207. Bakara 2/34. 3. mesele; 1: 213-214; 233. Bakara 2/40; 1: 204-205, Bakara 2/33. 3. mesele.

fiilleriyle uygulanışını gösterdiği ilâhî emirlerin başında namaz, oruç, zekât ve hac gibi ibadetler gelir.”³²

Sünnet gerek başvurulmuş tefsir kaynakları gerekse şer'î deliller arasında teoride ikinci sırada gelse de, İslâm düşüncesinde onların bir bütünlük oluşturduğu kabul edilir ve nasların yorumunda birlikte değerlendirilirler.³³ Kurtubî de Sünnet'in hem tefsirdeki hem de fıkhındaki yerini gerek Mukaddime'de gerekse âyetlerin tefsir ve te'vilinde bu perspektiften değerlendirmiştir.

Müfessir: “O, arzusuna göre konuşmaz. O, (bildirdikleri) vahyedilenden başkası değildir”(en-Necm 53/3-4) âyetlerinin tefsirinde: “Bu âyetlerde Sünnet'in de amel bakımından tıpkı Allah tarafından indirilmiş vahiy gibi olduğuna delâlet vardır”³⁴ istinbatında bulunmakta ve tefsirinin mukaddimesinde ise “Kitabın Sünnetle Açıklanması ve Bu Hususla İlgili Rivayetler” başlığı altında konuyu şöyle değerlendirmektedir:

“Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: “Sana da insanlara gönderileni açıklayasın diye Kur'an'ı indirdik” (en-Nahl 16/44). Bir başka yerde de şöyle buyurmaktadır: “Onun emrine aykırı hareket edenler, kendilerine bir mihnet veya acıklı bir azabın gelip çatmasından çekinsinler” (en-Nûr 24/63). Yine Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: “Muhakkak ki sen, dosdoğru yola ulaştırırsın” (eş-Şûra 42/52). Allah Teâlâ, birden çok âyette Peygamberine itaati farz kılmış ve kendi zatına itaatla birlikte onu da söz konusu etmiştir. Şöyle

³² M. Yaşar Kandemir, “Hadis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11: 28.

³³ Bk. Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî eş-Şâtübî, *el-Muvâfakât fi usûli's-şer'i'a* (Kahire: el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, t.y.), 3: 37; Ebû Zehre, *İslâm Hukuku Metodolojisi*, 100.

³⁴ Kurtubî, *Tefsir*, 17: 59. 2. mesele; 16: 197. 4. Mesele (Kurtubî, sünnetin vahyin bir parçası olduğunu İbnü'l-Arabî'nin görüşleriyle belirtmektedir).

buyurmaktadır: “Peygamber size ne verdiyse onu alın ve neyi yasak ettiyse ondan sakının” (el-Haşr 59/7).³⁵

Sünnetin İslâm hukukunun ilk teşrîf kaynağı olan Kitab’ı, mücmel-mübeyyen, müşkilü’l-Kur’ân ve hakikat-mecaz gibi konular açısından tefsir ve tebyin özelliğine sahip olduğunu belirtip³⁶ bu konunun “insanlara kendilerine gönderileni açıklayasın ve düşünüp ibret alsınlar diye sana da bu Kur’an’ı indirdik”(en-Nahl 16/44) âyetinde vurgulandığı üzere Allah Resûlü’ne havale edildiğini ifade eden Kurtubî,³⁷ tefsirde hataya düşmekten korunmak için me’sûr tefsirin kaçınılmaz olduğunu şöyle dile getirmektedir:

“Hatadan korunmak için ilk olarak âyetin zâhirinde nakli ve semâi tefsirin zorunlu olduğu bilinmelidir. Artık bundan sonra, kavrama ve istinbat alanı önünde genişler. Ancak me’sûr tefsir yoluyla anlaşılabilir garîb ifadeler pek çoktur. Âyetin zâhirini sağlamlaştırmadan önce bâtna ulaşmayı arzulamamak gerekmektedir.”³⁸

Kurtubî’nin Kur’an’ın Sünnet’le tefsir edilmesi prensibine yaklaşımını belirttikten sonra onun bu prensibi Kur’an tefsirinde nasıl uyguladığını şöylece sıralayabiliriz:

1. Kur’an tefsirine dair Hz. Peygamber’den merfû olarak bir takım tefsir rivayetleri nakledilmiştir.³⁹ Kurtubî, âyetleri Hz.

³⁵ Kurtubî, *Tefsir*, 1: 38. Mukaddime.

³⁶ Kurtubî, *Tefsir*, 1: 16. Mukaddime.

³⁷ Kurtubî, *Tefsir*, 1: 15-16; bk. Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs, *Ahkâmü’l-Kur’ân* (İstanbul: y.y., 1335-1338), 3: 189.

³⁸ Kurtubî, *Tefsir*, 1: 36. Mukaddime; bk. *a.e.*, 1: 39. Mukaddime; 3: 265-267. 29. mesele. Bakara 2/282.

³⁹ Bk. Süyûtî, *el-İtkân*, 2: 1237-1292.

Peygamber'in Kur'an tefsirine dair ortaya koyduğu bu tefsir örnekleri ile açıklamaktadır.⁴⁰

2. Kurtubî, Hz. Peygamber'in Kur'an tefsirine dair sergilediği tefsir örneklerinin haricindeki hadislerle âyetleri açıklamaktadır.⁴¹
3. Âyeti hadisle tahsis edip, onu bu çerçevede tefsir ve te'vil etmektedir.⁴² Bu istikamette Kurtubî, âyet ya da âyetlerin hadisle tahsis edilmesi meselesini Kur'an'ın umumi oluşu ilkesi çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğine dikkat çekmektedir.⁴³
4. Âyetlerdeki kapalılığı mücmel ve mübeyyen konusu temelinde hadislerle açıklamaktadır.⁴⁴

⁴⁰ Kurtubî, *Tefsir*, 8: 55. Enfâl 8/160; hadisler için bk. Müslim, "İmâre", 167; Ebû Dâvûd, "Cihad, 24; Tirmizî, "Tefsir", 9; İbn Mâce, "Cihad", 19; Kurtubî, *Tefsir*, 19: 180-181. İnşikâk 84/7-8; hadisler için bk. Buhârî, "İlim", 35; Müslim, "Cennet", 79; Ebû Dâvûd, "Cenâiz", 1; Tirmizî, "Tefsir", 84; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4: 47, 91, 127; Kurtubî, *Tefsir*, 14: 45. Lokman 31/13; hadis için bk. Buhârî, "Enbiyâ", 41; "Tefsir", 31/1; konuya dair diğer örnekler için bk. Kurtubî, *Tefsir*, 1: 166. 5. mesele. Bakara 2/22; 10: 22; 12: 73-74. 9. mesele; 86. 1. mesele; 99-100. 1. ve 2. mesele; 149. 3. mesele; 151-153. 1-3. mesele; 177. 2. mesele; 193-194; 203-204; 20: 60-61.

⁴¹ Kurtubî, *Tefsir*, 15: 34-35. Yâsîn 36/65; hadisler için bk. Müslim, "Zühd", 16; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4: 446; 5: 3; diğer örnekler için bk. Kurtubî, *Tefsir*, 4: 188-189; 10: 26. Hicr, 15/49-50; 12: 22-23; 39; 42-43; hadisler için bk. Müslim, "Tevbe", 23; Tirmizî, "Deavât", 99; Kurtubî, *Tefsir*, 4: 198-199. Âl-i İmrân 3/180. 2. mesele; hadisler için bk. Nesâî, "Zekât", 2, 71; İbn Mâce, "Zekât", 2.

⁴² Kurtubî, *Tefsir*, 2: 14-146. Bakara 2/173. 4. mesele; 6: 197-199. Mâide 5/96. 2-5. mesele; hadisler için bk. Buhârî, "Zebâih ve Sayd", 12; "Meğazi", 65; Müslim, "Sayda ve Zebâih", 17, 18; Nesâî, "Sayd", 35; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3: 311; Kurtubî, *Tefsir*, 2: 148. 14. mesele; hadisler için bk. Buhârî, "Et'ime", 31; Talâk 65/14; Müslim, "Itk", 14; Nesâî, "Talâk", 29; Muvatta, "Talâk", 25.

⁴³ Kurtubî, *Tefsir*, 6: 100. Mâide 5/38. 18. mesele; hadisler için bk. Ebû Dâvûd, "Hudud", 19; Tirmizî, "Hudud", 20; Nesâî, "Kat'u's-sârik", 16; Dârimî, "Siyer", 51; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4: 181.

⁴⁴ Kurtubî, *Tefsir*, 2: 210-211. Bakara 2/187. 7. mesele; hadisler için bk. Buhârî, "Tefsir", 2; 31/1; "Enbiyâ", 41; Müslim, "Siyâm", 41-43; Ebû Dâvûd, "Savm", 18; Tirmizî, "Savm", 15; Nesâî, "Siyâm", 30; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5: 5, 7, 9, 13,

5. Bir âyetin tefsirinde yer verdiği bir hadisi gerekli gördüğünde başka bir hadisle de tefsir etmektedir.⁴⁵
6. Âyetle ilgili yaklaşımları işledikten sonra kendi görüş ya da tercihini ortaya koyup, hadislerle desteklemektedir.⁴⁶
7. Âyete ilişkin görüşleri ele alıp, onları hadislerle değerlendirmekte ve âyetleri bu doğrultuda açıklamaktadır.⁴⁷
8. Âyetteki bazı kelimeleri hadiste yer alan kelimelerle tefsir ve te'vil etmektedir.⁴⁸
9. Âyetlerde geçen kelimelere dair farklı görüşleri hadisler çerçevesinde değerlendirip, bunları tefsir etmektedir.⁴⁹

18; Kurtubî, *Tefsir*, 2: 212-213, 8. mesele; hadisler için bk. Buhârî, "Savm", 16; "Tefsir", 28; Müslim, "Siyâm", 33, 35.

⁴⁵ Kurtubî, *Tefsir*, 12: 8-9. Hac 21/5. 2. mesele; hadisler için bk. Buhârî, "Bed'ü'l-halk", 6; "Enbiyâ", 1; "Tevhid", 28; Müslim, "Kader", 1; Ebû Dâvûd, "Sünnet", 16; Tirmizî, "Kader", 4; İbn Mâce, "Mukaddime", 10; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1: 382, 414, 430.

⁴⁶ Kurtubî, *Tefsir*, 12: 61-62. Hac 22/58; hadisler için bk. Ebû Dâvûd, "Vitr", 12; Nesâî, "Zekât", 49; İbn Mâce, "Cihâd", 15; Dârimî, "Salât", 135; "Cihâd", 3; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2: 191; 3: 300, 302, 346, 391, 412; 4: 114, 385; 5: 265; Kurtubî, *Tefsir*, 2: 281-282. Bakara 2/199; hadisler için bk. Tirmizî, "Hac", 53; Buhârî, "Hac", 91; "Tefsir", 2; Müslim, "Hac", 151, 152; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 57.

⁴⁷ Kurtubî, *Tefsir*, 12: 20-21. Hac 21/19; hadisler için bk. Buhârî, "Tefsir", 50; Müslim, "Cennet", 34, 36; Tirmizî, "Sifâtü'l-cenne", 22; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2: 276, 314, 450; 3: 79.

⁴⁸ Kurtubî, *Tefsir*, 12: 42. Hac 22/36. 1. mesele; hadisler için bk. Ebû Dâvûd, "Salât", 74; İbn Mâce, "İkâmetü's-salât", 41; Dârimî, "Salât", 72; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4: 92, 98, 176; Kurtubî, *Tefsir*, 12: 42. 2. mesele; hadisler için bk. Buhârî, "Cum'a", 4; Müslim, "Cum'a", 10; Ebû Dâvûd, "Tahâre", 217; Tirmizî, "Cum'a", 6; Nesâî, "Cum'a", 14; Muvatta, "Cum'a", 1; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2: 462; Kurtubî, *Tefsir*, 12: 7; Hac 22/1; hadisler için bk. Buhârî, "Cihâd", 98; "Meğâzi", 29; "Tevhid", 34; "Deavât", 58; Müslim, "Cihâd", 21; Tirmizî, "Cihâd", 8; İbn Mâce, "Cihâd", 15; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4: 353, 355, 381; Kurtubî, *Tefsir*, 12: 39. 5. mesele. Hac 22/30; 12: 137. 14. mesele; 12: 203. Nûr 24/58. 6. mesele.

⁴⁹ Kurtubî, *Tefsir*, 12: 37-38. Hac 22/29. 23. mesele; hadisler için bk. Müslim, "Mesâcid", 1, 2; Tirmizî, "Tefsir", 22; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5: 150, 156, 157, 160, 166; Kurtubî, *Tefsir*, 12: 39-40. Hac 22/31; hadisler için bk. Buhârî, "Rikâk", 53;

10. Âyetlerin gramer yapısını hadislerle açıklamaktadır.⁵⁰
11. Âyetlerdeki kapalılığı mübhemâtü'l-Kur'ân temelinde hadislerle açıklamaktadır.⁵¹
12. Ahkâm tefsirinde hadisleri delil alıp,⁵² âhkâm âyetlerini yorumlamaktadır.⁵³

1.3. Kur'an'ı Kıraatla Tefsiri ve el-Ahrufü's-seb'a (Yedi Harf) Konusunu Değerlendirmesi

Kurtubî, tefsirde izleyeceği metodu mukaddimede beyan ederken âyetlerin ince ve zengin mânalarına ulaştırılan ilimlerin içinde kıraatı da vurgulamaktadır.⁵⁴ Müfessir, kıraat ilmi açısından âyetleri değerlendirirken mütevâtir, sahih, zayıf, şâz ve mevzû kıraatleri de

"Fiten", 1; Müslim, "Tahâre", 39; "Fedâil", 26, 29; İbn Mâce, "Zühd", 36; Muvatta, "Tahâre", 28; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2: 300, 408; V, 333, 339. Kurtubî, 12: 74. Müminûn 23/11. 9. mesele; hadisler için bk. Buhârî, "Cihâd", 4; "Tevhid", 22; Tirmizî, "Tefsir", 23.

⁵⁰ Kurtubî, *Tefsir*, 20: 58-59. Şems 91/15; hadisler için bk. Buhârî, "Cum'a", 4, 19; Müslim, "Cum'a", 10; Ebû Dâvûd, "Tahâret", 127; Tirmizî, "Cum'a", 6; Nesâî, "Cum'a", 14; Dârimî, "Salât", 191; İbn Mâce, "İkâme", 83; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2: 460; 3: 81; 5: 181, 198, 420, 421.

⁵¹ Kurtubî, *Tefsir*, 12: 61. Hac 22/56; hadisler için bk. Buhârî, "Meğâzi", 9, 46; "Tefsir", 60; "Edeb", 74; "İstîtabetü'l-mürteddîn", 9; "Cihâd", 141; Müslim, "Fedâilü's-sahâbe", 161; Ebû Dâvûd, "Cihâd", 98; "Sünnet", 8; Tirmizî, "Tefsir", 60; Dârimî, "Rikâk", 48; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1: 80, 105, 331; 2: 109.

⁵² Kurtubî, *Tefsir*, 12: 36. Hacc 22/29; 21.mesele; bk. Kurtubî, yalan şahitliğin hükmünü bir hadisle delillendirmektedir (12: 39. 6. Mesele). Hac 22/33. âyette geçen "onlarda sizin için belirli bir süreye kadar faydalar vardır" kısmında söz konusu edilen kurbanlıkların faydalarını hadislerle tefsir etmektedir: 12: 40. 5. mesele; Kurtubî, Hac 22/36. âyette geçen, "artık yanları üzere düşüp can verince" bölümünde söz konusu ettiği develerin boğazlanma şeklini hadisle açıklamaktadır (12: 44. 5. Mesele). Bakara 2/282. âyette vadenin belirlenmesi ve semde vadeyi hadislerle açıklamaktadır. (3: 255-256. 3. mesele).

⁵³ Kurtubî, *Tefsir*, 12: 33-34. Hac 22/28; 12.ve 13. mesele; hadisler için bk. Ebû Dâvûd, "Menâsik", 18; Tirmizî, "Hac", 71; İbn Mâce, "Menâsik", 101; Benzeri rivâyetler için bk. Müslim, "Hac", 377, 378; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1: 217; 2: 391; Kurtubî, *Tefsir*, 12: 34. 14, 16 ve 17.mesele. 12: 35. 18 ve 19.mesele.

⁵⁴ Bk. Kurtubî, *Tefsir*, 1: 16. Mukaddime.

tefsirinde işlemiştir. Kurtubî'nin kıraat ilmine yaklaşımı ve onu işleyiş biçimi Endülüs tefsir kültürünü yansıtmakta olup,⁵⁵ müfessir onlar gibi sırf ittifak edilen kıraatlara değil, ihtilaf edilenlere ve şaz olanlara da yer vermiştir. Kıraatları Kur'an tefsirinde anlam, ahkâm, lugat, nahiv, belagat, Mushaf hattı gibi yönlerden değerlendirmiştir.⁵⁶

Kıraat, Kur'an'ın okunuş keyfiyeti ve kıraat âlimlerine izafe edilen okuyuş biçimleri anlamına gelmektedir. Bu ilmin bünyesinde gelişen *kırâat-i seb'a* tabiri de kıraat âlimlerinden yedi imama nisbet edilip, ümmetin sahih olduklarına dair icmâ ettiği yedi mütevâtir kıraati ifade etmektedir.⁵⁷ Kurtubî, Kur'an'ın lafızları ve kıraati ile ilgili yedi vecih veya lehçe anlamına gelen el-Ahrufü's-Seb'a (Yedi Harf) konusunu işleyip gerekli gördüğünde rivayetleri değerlendirmektedir.⁵⁸ Bunun yanı sıra Kurtubî, Kırâat-i Seb'a (Yedi Kıraat) konusunu da bu kapsamda tahlil edip, Kur'an tefsirinde bu hususları ihtiva eden kıraat ilmini etkin ve yaygın bir şekilde kullanmaktadır. Bu noktada belirtmemiz gerekir ki "Tefsir ilmiyle ilişkisi bakımından kıraatleri iki kısma ayırmak mümkündür. Meddin mertebeleri, imâleler, tahfif, teshil, tahkik, cebr, hems ve gunne gibi harf ve harekelerin telaffuzundaki ihtilâfların tefsir ilmiyle bir ilgisi

⁵⁵ Bk. Mustafa İbrâhim el-Müşîni, *Medresetü't-tefsîr fi'l-Endelüs* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1406/1986), 892; Fehd b. Abdurrahmân b. Süleymân er-Rûmî, "Menhecü'l-medresetü'l-endlüsiyye fi't-tefsîr: Sifâtüh ve hasâisuh", *es-Sicillü'l-İlmiyyü li-Nedveti'l-Endelüs*, haz. Abdullah b. Ali ez-Zeydân v.dğr. (Riyad: y.y., 1996); Mustafa Şentürk, "Endülüs Tefsir Kültürü", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/21 (2012): 53-72.

⁵⁶ İhsan İlhan, *Kurtubî Tefsiri'nde Kıraat Olgusu* (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2009), 106 (tasarrufla); bk. Miftah es-Senûsî Bel'am, *el-Kurtubî: Hayâtühû ve âsâruhü'l-ilmîyye ve menhecühû fi't-tefsîr* (Bingazi: Câmî'âtü Kâryûnus, 1998), 176; Abdülkâdir Rahîm Ciddî el-Heyfî, *Ebû Abdillâh el-Kurtubî ve cühûdühû fi'n-nahv ve'l-luğa fi kitâbihi'l-Câmi li-ahkâmi'l-Kur'ân* (Amman: Dârü'l-Beşîr, 1996), 231.

⁵⁷ Bk. İbn Mücâhid, Ebubekr Ahmed b. Musa el-Bağdâdî, *Kitâbü's-seb'a fi'l-kırâât*, thk. Şevkî Dayf (Mısır: Dâru'l-Meârif, 1400), 53-87.

⁵⁸ Kurtubî, *Tefsir*, 1: 53-59; 2: 56; 3: 11-22; 720; 4: 54-55, 675; 6: 73, 222, 442; 10: 58, 326, 415; 429.468.

yoktur. Tefsiri ilgilendiren kıraat farkları “melik-mâlik” (el-Fâtiha 1/4), “nünşiruhâ-nünşizühâ” (el-Bakara 2/259) gibi kelimenin yapısıyla ilgili olan okuyuşlar ve yorumu etkileyen ihtilâflardır.”⁵⁹ Görüldüğü gibi müfessirin Kur'an'ın tefsir ve te'vilinde önemli bir yer işgal eden kıraat ilmini bilip, tefsir faaliyetini etkileyen kıraat farklarını ortaya koyması ve Kur'an tefsirini bu anlam ve mâna genişliği ve zenginliğini dikkate alarak gerçekleştirilmesi gerekmektedir.⁶⁰

Kurtubî, kıraat ilminin diğer alanlarında ve meselelerinde olduğu gibi,⁶¹ kırâat-i Seb'a imamlarına izafe edilen okuyuş şekillerini de Kur'an tefsirinde değerlendirmekte⁶² ve anlama olan yansımalarına dikkat çekmektedir. Meselâ müfessir, “Mü'min olarak, erkek veya kadın, her kim salih ameller işlerse, işte onlar cennete girerler ve zerre kadar haksızlığa uğratılmazlar.” (Nisâ 4/124) âyetinde yer alan “cennete girerler” bölümünü “Ebû Ma'bed Abdullah b. Kesîr (ö. 120/738) ve Ebû Amr b. Alâ el-Basrî'nin (ö. 154/771), bu bölümde yer alan kelimeyi mechul sigasıyla okuyup, ona “cennete girdirilirler, diğerlerininse mâlum sigasıyla okuyup, ona “cennete girerler” şeklinde bir anlam yüklediklerini ifade etmektedir.”⁶³

Bu noktada şöyle bir sistematik soru sormak konunun daha kapsamlı ve etkin bir şekilde anlaşılmasını temin edebilir: Müfessir Kur'an'ın anlaşılıp yorumlanmasında önemli bir işleve sahip olan kıraat parametresini yorum eyleminde nasıl değerlendirmekte ve

⁵⁹ Abdülhamit Birişik, “Kıraat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25: 426-427; geniş bilgi için bk. Mustafa Kılıç, *Zemahşerî'nin el-Keşşâf'ında Kıraat Olgusu* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2014), 347-387.

⁶⁰ Tâhir b. Âşur, “Kıraatler Hakkında Bir Değerlendirme”, trc. Necdet Çağıl, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2001): 259-263, 266, 270-271, 276, 286, 290-292.

⁶¹ Kurtubî, *Tefsir*, 1: 59; 2: 62, 609, 644; 3: 700; 5: 107, 202, 255, 591; 6: 99; 7: 90; 8: 51; 9: 209; 10: 429, 472.

⁶² Kurtubî, *Tefsir*, 1: 58.

⁶³ Kurtubî, *Tefsir*, 3: 347; ayrıca bk. *a.e.*, 1: 58; 2: 25; 400, 644; 4: 24, 458; 6: 442; 10: 58, 326, 415.

işletmektedir? Onu hangi yöntem ve tekniklerle uygulamaktadır? Bu hususa dair cevaplarımızı maddeler halinde sıralamak mümkündür:

1. Kurtubî, âyetle ilgili kıraatları değerlendirip, bunların sahih veya en sahih olanını tercih etmektedir.⁶⁴
2. Mütevâtir kıraatları değerlendirmeksizin ve tercih etmeksizin âyetlerin tefsiri bağlamında zikretmektedir.⁶⁵
3. Bazen de mütevâtir kıraatlar arasında tercihte bulunmaktadır. Yine bunların anlama dair içerdiği farklı mânaları da tercihsiz şekilde belirtmektedir.⁶⁶
4. Kur'an lafzında gelen mütevâtir kıraatleri sunduktan sonra bunlara ilişkin i'râb yapılarını incelemekte ve bu yöndeki anlamına binaen aralarında tercih yapmaktadır.⁶⁷
5. Mütevâtir kıraatları âyetlerin tefsirinde dile dair tahlillerde değerlendirmektedir.⁶⁸
6. Şâz kıraatı te'vil ederek doğru olabileceğini ileri sürenleri tenkit etmektedir.⁶⁹ Bu çerçevede Kurtubî, Mushaf hattına ters düşen kıraatleri de reddedip, bunları tefsir malzemesi olarak nitelemektedir.⁷⁰

⁶⁴ Bk. Kurtubî, *Tefsir*, 7: 102-103. En'âm 6/137.

⁶⁵ Kurtubî, *Tefsir*, 1: 134-136. Bakara 2/6.

⁶⁶ Kurtubî, *Tefsir*, 1: 106. Fâtiha, 1/4. 15. mesele; 2: 48-49. Bakara 2/106. 14. mesele.

⁶⁷ Kurtubî, *Tefsir*, 8: 87-88. Tevbe 9/14.

⁶⁸ Kurtubî, *Tefsir*, 2: 28-29. Bakara 2/98.

⁶⁹ Kurtubî, *Tefsir*, 11: 57. Meryem 19/5. 1. başlık; 11: 59. Meryem 19/5. 3. başlık.

⁷⁰ Kurtubî, *Tefsir*, 11: 93. Meryem 19/67.

7. Bir kıraatin şâz olduğunu belirtmekle birlikte bunun anlam bakımından cumhurun benimsediği kıraatle muvafık olabileceğine dikkat çekmektedir.⁷¹

1.4. Kur'an'ın Sahâbe Kavli ile Tefsiri

Diğer İslâmî ilimlerde olduğu gibi Tefsire dair temel bilgileri de Hz. Peygamber'den nakleden ilk halka sahâbe neslidir. Nitekim nasların açıklanması ve hayata aktarılması Hz. Peygamber'in sözleri ve uygulamaları çerçevesinde tahakkuk etmiştir.⁷² Kur'an tefsirinde Hz. Peygamber'i örnek alan sahâbe müfessirleri Kur'an'ı bütüncül bir şekilde tefsir edip, lafız ve mâna dengesini gözetmişler ve rivayet ve dirayet tefsirinin en güzel örneklerini sergilemişlerdir. Bu istikamette onlar nasların yorumunda sırasıyla Kur'an'a, Sünnet'e ve ictihada başvurmuşlardır. Dili etkin şekilde kullanan sahâbe müfessirleri,⁷³ Kur'an'ın anlaşılmasında güçlük çekilen lafız ve terkipleri daha ziyade bu enstrümanla açıklamışlardır. Ayrıca onlar sebab-i nüzûl, nâsih-mensuh ve umum-husus gibi tefsir bilgilerini kullanmışlardır.⁷⁴ Onlar söz konusu tefsir kaynaklarının yanı sıra Ehl-i kitap bilgilerinden de yararlanmışlardır.⁷⁵

⁷¹ Kurtubî, *Tefsir*, 2: 64. Bakara 2/119; Kurtubî'nin şaz kıraatlere yaklaşımına dair daha geniş bilgi için bk. Kasbî, *el-Kurtubî*, 213-222; Müşînî, *Medresetü't-tefsîr*, 284-300.

⁷² Bk. Zehebî, *et-Tefsîr*, 1: 25-66; Zürkânî, *Menâhil*, 2: 12-18; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1: 65-102; Sadreddin Gümüş, *Kur'an Tefsirinin Kaynakları* (İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1990), 60; Mehmet Efendioğlu, "Sahâbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35: 491-492.

⁷³ Bk. Subhî es-Sâlih, *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'an* (Beyrut: Darü'l-ilm li'l-Melâyîn, 1974), 120.

⁷⁴ Bk. Şah Veliyullah ed-Dihlevî, *el-Fevzü'l-kebîr fi usûli't-tefsîr*, Arapça trc.Selmân el-Hüseynî en-Nedvî (Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1987), 66-67; Ahmet Nedim Serinsu, *Kur'an ve Bağlam* (İstanbul Şûle Yayınları, 2008), 216-222.

⁷⁵ Bk. Ebû Bekr İbnü'l Enbârî, *Kitâbü izâhi'l-vakf ve'l-ibtidâ'* (Dımaşk: Matbu'atü Mecma'î'l-Lugati'l-Arabiyye, 1971), 76-78; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 234-242.

Kurtubî, sahâbe kavlini Kur'an tefsirinde muhtelif şekillerde değerlendirmektedir. Bu çerçevede uyguladığı teknikleri şöylece sıralayabiliriz:

1. Kurtubî, âyetleri sahâbe kavlini kaynak olarak tefsir ve te'vil etmektedir.⁷⁶
2. Âyetleri sahâbe icmasını delil olarak tefsir ve te'vil etmektedir.⁷⁷
3. Âyetlerin tefsirine dair sahâbe ve tâbiîn neslinin ittifak ettikleri husus ve görüşler doğrultusunda bunları tefsir ve te'vil etmektedir.⁷⁸
4. Âyetleri hadisten delil getirerek⁷⁹ değerlendirdiği sahâbe ve tâbiûn görüşleri doğrultusunda tefsir ve te'vil etmektedir.⁸⁰
5. Âyetin tefsirine dair ileri sürülen farklı sahâbe ve tâbiîn kavillerinin tümünün de uygun birer açıklama olabileceğini ifade ederek, onu bu çerçevede tefsir ve te'vil etmektedir.⁸¹
6. Âyetin tefsirine dair sahâbe, tâbiûn ve diğer müfessirlerin görüşlerini nakledip, bunları cem' etmekte ve bu doğrultuda onu tefsir ve te'vil etmektedir.⁸²
7. Âyetin tefsirine dair sahâbe, tâbiûn ve diğer müfessirlerin görüşlerini nakledip, bunları uzlaştıran bir görüşü tercih etmekte ve onu bu doğrultuda tefsir ve te'vil etmektedir.⁸³

⁷⁶ Kurtubî, *Tefsir*, 4: 193. Âl-i İmrân 175; ayrıca bk. *a.e.*, 15: 172-182; 20: 77-78.

⁷⁷ Kurtubî, *Tefsir*, 8: 138. Tevbe 9/60. 2. mesele.

⁷⁸ Kurtubî, *Tefsir*, 8: 240-241. Yûnus, 10/26; 19: 203. Ra'd 13/13; bk. Celâleddin es-Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîri bi'l-me'sûr* (Beyrut: y.y., 1403/1983), 4: 357.

⁷⁹ Tirmizî, "Fedâilü'l-Kur'ân", 1; Dârimî, "Fedâilü'l-Kur'ân", 12; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5: 114; ayrıca referans verdiği diğer hadisler için bk. Kurtubî, *Tefsir*, 1: 85-89 1.mesele.

⁸⁰ Kurtubî, *Tefsir*, 10: 38-39. Hicr 15/87.

⁸¹ Kurtubî, *Tefsir*, 8: 127. Tevbe 9/41. 2. mesele; 5: 181-182. Nisâ 4/59. 1. mesele.

⁸² Kurtubî, *Tefsir*, 1: 150. Bakara 2/14.

8. Âyetlerin tefsirine dair sahâbe, tâbiûn ve diğer müfessirlerin görüşlerini herhangi bir değerlendirmeye ve tenkide tâbi tutmaksızın ve tercihte bulunmaksızın nakletmektedir.⁸⁴
9. Âyetin tefsirine dair ileri sürülen sahâbe kavlini hadise⁸⁵ ters düştüğü gerekçesiyle tenkit etmektedir.⁸⁶
10. Âyetin tefsirine dair ileri sürülen sahâbe kavlini zikretmele birlikte, onu farklı olarak kendi görüşü istikametinde tefsir ve te'vil etmektedir.⁸⁷

1.5. Kur'an'ın Tâbiîn Kavli ile Tefsiri

Tâbiîn nesli sahâbe ile diğerleri kuşaklar arasında bir köprü görevi üstlenmiştir. Bu nesil Kur'an tefsirinde sahâbeden sonra ikinci temel halkayı teşkil etmektedir.⁸⁸ Bu dönemde Tefsirin önemli gelişmelerinden biri olan Mekke, Medine ve Kûfe Re'y tefsir mektepleri tesis edilmiş⁸⁹ ve *esbâb-ı nüzûl*, *nâsîh-mensûh* ve *garîbü'l-Kur'ân* gibi ilimlerin temelleri atılmaya başlanmıştır.⁹⁰ Hz.

⁸³ Kurtubî, *Tefsir*, 1: 131-132. Bakara 2/3. 25. mesele.

⁸⁴ Kurtubî, *Tefsir*, 10: 114-115. Nahl 16/97; ayrıca bk. *a.e.*, 7: 257-258. Yûnus, 10/64; 10: 22.Hicr 15/41.

⁸⁵ Hadis için bk. Buhârî, "İman", 37; "Tefsir", 31; Müslim, "İman", 57; Ebû Dâvûd, "Sünnet", 16; Tirmizî, "İman", 4; İbn Mâce, "Mukaddime", 9; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1: 27, 51, 53, 319; 2: 107, 426; 4: 129.

⁸⁶ Kurtubî, *Tefsir*, 10: 109-110. Nahl 16/90. 2. mesele.

⁸⁷ Kurtubî, *Tefsir*, 16: 19. Şûrâ 42/25.

⁸⁸ Bk. Zürkânî, *Menâhil*, 2: 18-24; geniş bilgi için bk. Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1: 103-157.

⁸⁹ Bk. Takıyyüddin İbn Teymiyye, *Mukaddime fi usûli't-tefsîr* (Beyrut: Dârü's-Şam li't-Türâs, 1988), 24-25; Salâh Abdülfettâh Hâlidî, *Ta'rifü'd-dârisîn bi-menâhicü'l-müfessirîn* (Dimeşk: Dârü'l-Kalem, 2008), 37; Erdoğan Baş, "Kur'an İlimlerinin Doğuşu ve Tarihi Gelişimi (1-4. Asır)". Kur'an ve Tefsir Araştırmaları içinde (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2002) 1: 29-30.

⁹⁰ Bk. Süyûtî, *el-İtkân*, 2: 1228-1233; Abdülkahlhâr Dâvûd Abdullah Ânî, *Dirâsât fi't-tefsîr ve'l-müfessirîn* (Bağdad: Matbaatü Es'ad, 1987), 15-16; Arif Ulu, "Tâbiîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39: 329.

Peygamber'le başlayıp sahâbe müfessirlerinin sürdürdüğü çizgiyi izleyen tâbiîn nesli kendilerine ulaşan tefsir birikiminin yanı sıra kendi dönemlerinin ihtiyaç ve problemlerini karşılamak için ictihada başvurmuşlardır. İctihadlarının delil olması cihetinden tâbiûler herhangi bir ayrıcalığa sahip olmasalar da onlar kendilerinden sonra gelenler tarafından kaynak alınmışlardır.⁹¹

Kurtubî tâbiîn kavlini Kur'an tefsirinde muhtelif şekillerde değerlendirmektedir. Bu çerçevede uyguladığı teknikleri şöylece sıralayabiliriz:

1. Kurtubî, âyetleri tâbiîn kavlini kaynak olarak tefsir ve te'vil etmektedir.⁹²
2. Âyetin tefsirine dair ileri sürülen muhtelif tâbiîn ve diğer müfessirlerin görüşlerini cem' edip, onu bu çerçevede tefsir ve te'vil etmektedir.⁹³
3. Tâbiîn ve diğer müfessirlerin görüşlerini nakledip değerlendirdikten sonra bunlardan sahih hadislere dayananları⁹⁴ tercih etmektedir.⁹⁵

⁹¹ Bk. Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1: 141; Zeki Duman, "Tâbiûn Döneminde Tefsir Faaliyeti (Meşhur Müfessirler, Kaynakları ve Bu Tefsirin Değeri)", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1987): 209-238.

⁹² Kurtubî, *Tefsir*, 10: 7-8. Hicr 15/9; 10: 6 Hicr 15/3; 10: 8, 11; 20: 11; 14-16, 55.

⁹³ Kurtubî, *Tefsir*, 20: 52-53. Beled 90/17-20; 10: 167. İsrâ 17/36. 1. mesele; 10: 9-10. Hicr 15/15; 10: 31. 1. mesele. Hicr 15/75; 10: 166. 2. mesele; 20: 26-27; 114-115; 15: 181; 16: 12-13.

⁹⁴ Tirmizî, "Tefsir", 108; Ebû Dâvûd, "Rikak", 113; Müslim, "Salât", 53, 54; "Tahâret", 27; "Fedâil", 40; Buhârî, "Meğâzi", 17, 27; "Rikâk", 53; Ebû Dâvûd, "Sünnet", 23; Nesâî, "Bey'at", 25, 26; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2: 162, 163, 199; 3: 14, 17, 26; 5: 50; 6: 297.

⁹⁵ Kurtubî, *Tefsir*, 20: 155-156. Kevser 108/1. 2. mesele; konunun değerlendirilmesi için bk. Abdullah b. el-Mübârek b. Vâdih, *Kitâbü'z-Zühd ve'r-rekâ'ik*, nşr. Habîbürrahman el-A'zamî (Beirut: y.y., t.y.), 560; Kurtubî, *Tefsir*, 10: 16-17. Hicr 15/24; 20: 24-25.

4. Âyetin tefsirine dair tâbiîn ve diğer müfessirlerin görüşlerini nakletmekle birlikte onu kendi görüşü doğrultusunda tefsir ve te'vil etmektedir.⁹⁶
5. Âyetin tefsirine dair farklı tâbiîn görüşlerini nakledip hepsinin de mümkün olduğunu belirtmekte ve onu bu doğrultuda tefsir ve te'vil etmektedir.⁹⁷
6. Tâbiîn kavli dahil âyetin tefsirine dair mevcut rivayet ve görüşleri görüşleri değerlendirip tâbiîn görüşünü gerekçesiyle tercih etmektedir.⁹⁸
7. Âyetlerin açıklanmasına ilişkin sahâbe, tâbiîn ve diğer müfessirlerin görüşlerini tenkitsiz ve tercihsiz olarak nakledip bunları tefsir ve te'vil etmektedir.⁹⁹
8. Kurtubî, âyetin tefsirine dair ileri sürülen tâbiîn kavlinin hadisle¹⁰⁰ uyuşmadığını belirtip onu tenkit etmektedir.¹⁰¹
9. Âyetin tefsiriyle ilgili tâbiîn görüşlerini değerlendirip bunlardan yanlış bulduklarını gerekçeleriyle birlikte tenkit etmektedir.¹⁰²
10. Âyetin açıklanmasına ilişkin tâbiîn ve diğer müfessirlerin yaklaşımlarını inceleyip bunlardan tercih ettiklerini başka âyet ve hadislerle desteklemektedir.¹⁰³

⁹⁶ Kurtubî, *Tefsir*, 10: 42-43. Hicr 15/92-93; 20: 38-39; 43-44; 16: 62-63.

⁹⁷ Kurtubî, *Tefsir*, 20: 70-72. Duhâ 93/7; 20: 84-85.

⁹⁸ Kurtubî, *Tefsir*, 1: 104-105. Fâtiha 1/2. 11. mesele; 20: 124-127.

⁹⁹ Kurtubî, *Tefsir*, 10: 47. Nahl 16/2; 7: 257-258. Yûnus 10/64; 8: 137; 10: 6, 68-69; 71-72; 79; 140-141; 20: 22-23; 31-32; 79-80; 106-107; 128. 1. mesele; 15: 138. 1. mesele.

¹⁰⁰ Müslim, "Zühd", 60; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 6: 153, 168.

¹⁰¹ Kurtubî, *Tefsir*, 10: 19. Hicr 15/27.

¹⁰² Kurtubî, *Tefsir*, 10: 116-117. Nahl 16/103; 20: 45. Beled 90/1.

¹⁰³ Kurtubî, *Tefsir*, 20: 81-82. Tîn 95/1; 10: 172-174. İsrâ 17/44; 14: 135. 2. mesele; 20: 27; 153-154; 16: 6-8.

1.6. Kur'an'ın Esbâb-ı Nüzûl ile Tefsiri

Sahâbe nesli âyet ve sûrelerin iniş sebeplerine bizzat şahit olmuşlardır. Bu bakımdan onlar âdetâ bu ilimle özdeşleşmişlerdir.¹⁰⁴ Esbâb-ı nüzûl, daha ziyade yaşanan hayatın meselelerine çözüm ve hükümler getiren ahkâm âyetlerinde söz konusudur. Nitekim elimizde mevcut esbâb-ı nüzul haberleri, umumiyetle ahkâm âyetlerinin mânalarını açıklamakta, getirdikleri hükümlerin gerçek sebep ve hikmetlerine ışık tutmakta ve onların İslâm'ın ilk devirlerinde nasıl anlaşılıp tatbik edildiklerini canlı olarak göstermektedir. Bu sebeple, özellikle ahkâm âyetlerini konu edinen fikhî tefsir ekolünde sebep-i nüzûl bilgisinin önemli bir yeri vardır.¹⁰⁵ Bu durum *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*'da da açıkça gözlemlenmektedir. Her şeyden önce Kurtubî, tefsirde izleyeceği metodu belirtirken, esbâb-ı nüzûl ilmini de şöyle vurgulamaktadır:

“Bu kısa ve özlü açıklamamda zikredeceğimiz hükümlere âyetlerin nüzulüne dair pek çok hadisi referans olarak ortaya koymak; böylelikle hükümlerin ve âyetlerin anlamlarını bir arada ifade edip bunların anlaşılmasında zorluk çekilen yerlerini beyan etmek istedim. Bu açıklamalarımı ise sefein ve sonradan gelip onlara uyan halefin sözleriyle desteklemeye çalıştım.”¹⁰⁶

Müfessir, esbâb-ı nüzûl ilmini nasların yorumunda çeşitli şekillerde istimal etmektedir. Bu çerçevede uyguladığı teknikleri şöylece sıralayabiliriz:

1. Kurtubî, âyetlerin tefsirini esbâb-ı nüzûl ilminin ışığında gerçekleştirmektedir.¹⁰⁷

¹⁰⁴ Bk. Dihlevî, *el-Fevzü'l-kebîr*, 66-67; Serinsu, *Kur'an ve Bağlam*, 216-222.

¹⁰⁵ Mevlüt Güngör, *Cessâs ve Ahkâmu'l-Kur'an'ı* (Ankara: Elif Matbaacılık, 1989), 79.

¹⁰⁶ Kurtubî, *Tefsir*, 1: 16.

¹⁰⁷ Kurtubî, *Tefsir*, 6: 29. Mâide 5/4; bk. Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbûrî el-Vâhidî, *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân*, nşr.Seyyid el-Cümeylî (Beirut: y.y.,

2. Âyetten kastedilen anlamı tercih ettiği sebab-i nüzûl ile elde etmektedir.¹⁰⁸
3. Esbâb-ı nüzûl ilminin âyetlerin tefsirine sağladığı katkının yanında yanlış anlaşılmasını da bertaraf ettiğini vurgulamakta ve bunları bu doğrultuda tefsir ve te'vil etmektedir.¹⁰⁹
4. Âyeti sebab-i nüzûl ile tahsis edip doğru anlama ancak bu şekilde ulaşılabileceğini ifade etmektedir. Ayrıca müfessir, söz konusu âyetin başka âyet ve hadislerle de tahsis edildiğini belirtmekte ve onu bu istikamette tefsir ve te'vil etmektedir.¹¹⁰
5. Âyetin tefsirine dair ileri sürülen rivayetleri ve görüşleri sebab-i nüzûlü delil alıp tenkit etmektedir.¹¹¹
6. Ahkâm içeren âyetlerin tefsirinde esbâb-ı nüzûlü delil alıp bunları bu istikamette tefsir ve te'vil etmektedir.¹¹²
7. Âyetlerin tefsirinde esbâb-ı nüzûlü tenkitsiz ve tercihsiz bir şekilde nakletmektedir.¹¹³

1410/1990), 193-194; Kurtubî, *Tefsir*, 5: 216. Nisâ 4/92. 1. mesele; bk. Vâhidî, *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân*, 173-174; Kurtubî, *Tefsir*, 5: 216. Nisâ 4/92. 1. mesele; bk. Vâhidî, *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân*, 173-174; Kurtubî, *Tefsir*, 2: 27-29. Âl-i İmrân 3/77; 5: 170-171; 174-175; 9: 220. 1. mesele; bu husus için bk. Buhârî, "Husûmât", 4; "Şehâdât", 19; Müslim, "İman", 220; Ebû Dâvûd, "Eymân", 1; "Akdiye", 25; Tirmizî, "Buyû", 42; "Tefsir", 3; İbn Mâce, "Ahkâm", 7; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1: 379, 426; 5: 211; Kurtubî, *Tefsir*, 4: 82-83. 1. mesele; Vâhidî, *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân*, 112-115; Kurtubî, *Tefsir*, 2: 27-29. Âl-i İmrân 3/77; 5: 170-171; 174-175; 9: 220. 1. mesele.

¹⁰⁸ Kurtubî, *Tefsir*, 6: 161-162. Mâide 5/89. 2. mesele; bu husus için bk. Abdülfettâh el-Kâdî, *Esbâb-ı Nüzûl*, trc. Salih Akdemir (Ankara: Fecr Yayınevi, 1995), 169; ayrıca bk. Kurtubî, *Tefsir*, 5: 70-71. 1. mesele.

¹⁰⁹ Kurtubî, *Tefsir*, 6: 180. Mâide 5/93. 1. mesele; 6: 181. 2. mesele; 6: 183-184. 9. Mesele.

¹¹⁰ Kurtubî, *Tefsir*, 5: 229-230. Nisâ 4/93. 7. mesele; bk. Vâhidî, *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân*, 174.

¹¹¹ Kurtubî, *Tefsir*, 3: 245-246. Bakara 2/278. 29. ve 30. mesele.

¹¹² Kurtubî, *Tefsir*, 3: 108-109. Bakara 2/232. 1. ve 2. mesele; bk. Vâhidî, *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân*, 82-84.

8. Âyetin sebab-i nüzûlü olarak nakledilen rivayetleri değerlendirip sahih¹¹⁴ ya da daha sahih¹¹⁵ olanlarını tercih etmektedir. Ayrıca bu durum meşhûr olarak nitelediği rivayetler için de geçerlidir.¹¹⁶
9. Âyetlerin sebab-i nüzûlüyle ilgili rivayetleri değerlendirirken cumhurun ittifak ettiği görüşü tercih edip bunları tefsir ve te'vil etmektedir.¹¹⁷
10. Âyetlerin sebab-i nüzûlüne ilişkin rivayetleri inceleyerek üzerinde icmâ edilen görüşü tercih etmekte ve bunları bu doğrultuda tefsir ve te'vil etmektedir.¹¹⁸

¹¹³ Kurtubî, *Tefsir*, 5: 276-277. Nisâ 4/128. 1. mesele; rivayetler için bk. Buhârî, "Mezalim", 11, "Sulh", 5; "Tefsir", 4; "Nikâh", 95; Müslim, "Tefsir", 13, 14; Vâhidî, *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân*, 187-188; Kurtubî, *Tefsir*, 2: 204. Bakara 2/186. 1. mesele; Kâdî, *Esbâb-ı Nüzûl*, 48-49; Kurtubî, *Tefsir*, 2: 208-223. Bakara 2/186-187; Kurtubî, *Tefsir*, 2: 11. 1. mesele; 208. 1. mesele; 3: 64-65. 1. Mesele; 8: 26-27; 2: 11. 1. mesele; 3: 64-65. 1. mesele; 5: 185-186. 1. mesele; 12: 140. 1. mesele; 2: 119-120. 1. mesele. Bakara 2/158; 10: 220-221. 1. mesele. İsrâ 17/110; 2: 57. 3. mesele. Bakara, 2/115; 2: 56-58. 3. mesele. Bakara 2/177.

¹¹⁴ Bk. Kurtubî, *Tefsir*, 12: 131-132. Nûr 24/11-22. 1. mesele; hadisler için bk. Buhârî, "Şehâdât", 2, 15; "Tefsir", 12; "Meğâzi", 32, 34; "Eymân", 13, 18; "İ'tisâm", 28; "Tevhid", 35, 52. Müslim, "Tevbe", 56; Tirmizî, "Tefsir", 24; Vâhidî, *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân*, 328-332; Kurtubî, *Tefsir*, 5: 237. Nisâ 4/97-99; rivayetler için bk. Buhârî, "Tefsir", 4; Vâhidî, *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân*, 180; Kurtubî, *Tefsir*, 12: 20-21.

¹¹⁵ Kurtubî, *Tefsir*, 5: 45-46. Nisâ 4/11-14. 3. mesele; rivayetler için bk. Vâhidî, *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân*, 148-149; Kurtubî, *Tefsir*, 5: 211-212. Nisâ, 4/88; Vâhidî, *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân*, 171-172.

¹¹⁶ Kurtubî, *Tefsir*, 7: 249-250. A'râf 7/175; Vâhidî, *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân*, 230-231; Kurtubî, *Tefsir*, 3: 30-31. Bakara 2/217-218. 1. mesele; Vâhidî, *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân*, 69-72; Kurtubî, *Tefsir*, 12: 122-123. 2. mesele.

¹¹⁷ Kurtubî, *Tefsir*, 8: 61-62. Enfâl 8/67. 2. mesele; Vâhidî, *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân*, 242-245; Kurtubî, *Tefsir*, 6: 84-86. Mâide 5/33; konuya ilişkin rivayetler için bk. Buhârî, "Cihâd", 152; "Hudûd", 17; Ebû Dâvûd, "Hudûd", 3; Nesâî, "Tahrîmü'd-dem", 9; Vâhidî, *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân*, 196-197; Kurtubî, *Tefsir*, 2: 233-235. 1. mesele; 14: 145-146. 1. mesele.

¹¹⁸ Kurtubî, *Tefsir*, 5: 179-180. Nisâ,4/58. 1. mesele; konuya dair rivayetler için bk. Ali b. Ebû Bekir el-Heysemî, *Mecma'u'z-Zevâid* (Kahire: Dârü'r-Reyyân li't-Türâs, 1407), 5: 292-293; Vâhidî, *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân*, 161-163; Kurtubî, *Tefsir*, 5: 229. 7.

11. Âyetin zâhiriyle örtüşen rivayetleri tercih edip bunları tefsir ve te'vil etmektedir.¹¹⁹
12. Âyetlerin sebab-i nüzûlü hakkında zikredilen rivayetleri incelerken âyetler arasındaki tenâsüp ve insicâmı ölçü almakta ve tercihte bulunmaktadır.¹²⁰
13. Bir âyete ilişkin zikredilen esbâb-ı nüzûl rivayetlerinin hepsinin geçerli olabileceğini belirtip, bunları cem' ve te'lif etme yoluna gitmektedir.¹²¹
14. Bir âyetin sebab-i nüzûlüne ilişkin bir veya birden çok ileri sürülen rivayetleri nakletmekle birliktebu âyetin herhangi bir sebebe binaen indirilmemiş olabileceğini de vurgulamaktadır.¹²²

1.7. Kur'an'ın Mekkî-Medenî İlmî ile Tefsiri

Kur'an'ın nüzûl süreci Kur'an ilimleri eserlerinde esbâb-ı nüzûl ve mekkî-medenî âyetler olmak üzere bilhassa iki ilim çerçevesinde değerlendirilmiştir. Bunlardan birincisi âyet ve sûrelerin iniş sebeplerini ikincisi ise onların iniş zamanı ve yerinin yanında kimleri

mesele; 13: 194 (Kurtubî, bu hususa dair terchini yaparken görüşleri değerlendirdikten sonra elde ettiği neticenin bir icmâ arzettiğini veya tercih ettiği durumun müfessirlerin büyük çoğunluğunun icmâsı olduğunu belirtmektedir).

¹¹⁹ Kurtubî, *Tefsir*, 8: 164-165. 1. mesele. *Tevbe* 9/75-78; Vâhidî, *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân*, 257-259.

¹²⁰ Kurtubî, *Tefsir*, 3: 45-46. Bakara 2/220. 1. mesele; rivayetler için bk. Ebû Dâvûd, "Vesâyâ", 7; Nesâî, "Vesâyâ", 11; Vâhidî, *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân*, 73-74; Kurtubî, *Tefsir*, 5: 179-180. Nisâ 4/58. 1. mesele; rivayetler için bk. Heysemî, *Mecmeu'z-Zevâid*, 5: 292-293; Vâhidî, *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân*, 161-163; Kurtubî, *Tefsir*, 6: 141-143; 8: 164-166. 1. Mesele; 10: 194-195.

¹²¹ Kurtubî, *Tefsir*, 5: 44-45. Nisâ 4/11-14. 2. mesele; rivayetler için bk. Vâhidî, *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân*, 147-150; Kurtubî, *Tefsir*, 6: 105. Mâide 5/41. 1. mesele; Vâhidî, *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân*, 197-198; Kurtubî, *Tefsir*, 1: 89-90. 2. mesele; Vâhidî, *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân*, 21-23; Kurtubî, *Tefsir*, 1: 90. 3. mesele; 4: 208-209.

¹²² Kurtubî, *Tefsir*, 16: 193-194. Hucurât 49/1. 2. mesele; Vâhidî, *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân*, 401vd.

muhatap aldıklarını da incelemişlerdir. Nitekim müfessirler ve usul âlimlerinin çoğunluğu hicretten önce nâzil olan âyetleri Mekkî, hicretten sonra nâzil olanlarsa Medenî olarak isimlendirmiştir. Bununla birlikte ister hicretten önce isterse sonra Mekke’de indirilen âyetleri Mekkî, Medine’de indirilenleri ise Medenî kabul edenlerin yanı sıra konuya muhatap açısından bakıp Mekkeliler’e hitap edenleri Mekkî, Medineliler’e hitap edenleri ise Medenî olarak görenler de mevcuttur. Nitekim Kur’an âyetlerinin doğru anlaşılmasına katkı sağlayan Mekkî ve Medenî ilmi zaman, mekân ve hitap ölçütlerine göre algılanıp tanımlanmıştır ki bunun yorum eylemine farklı yansımaları olmuştur. Müfessirler bu istikamette söz konusu ilmi hem klasik hem de modern dönem eserlerinde geniş bir şekilde işlemişlerdir ki bu durum ona verdikleri önemi açıkça ortaya koymaktadır.¹²³

Bu çerçevede müfessirler Kur’an tefsirinde mekkî ve medenî âyetlerin bilinmesinin yorum eylemine katkı sağlayacağı düşüncesiyle onların vasıflarını tesbit etmeye çalışmışlardır.¹²⁴Nitekim Mekke’de nâzil olan sûre ve âyetlerde umumiyetle inanç konuları temelinde peygamberlerin davetlerine olumlu ve olumsuz karşılık veren insanların ve toplumların durumları ve insanî ve ahlakî değer yargıları tevhid inancı temelinde işlenip, tüm milletlerin ve toplumların ortak amaçları olan din, can, akıl, mal ve nesebin muhafaza edilmesi ve

¹²³ Zerkeşî ile Süyûtî bu konuyu aynı adla “Mekkî ve Medenînin Bilinmesi” başlığı altında genişçe işlemişlerdir. Bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, 1: 273-292; Süyûtî, *el-İtkân*, 1: 25-55; Zürcânî, *Menâhil*, 1: 159-196; Mennâ’ Halîl el-Kattân, *Mebâhis fi ulûmi’l-Kur’ân* (Beyrut: y.y., 1393/1973), 51-64; Abdullah Mahmûd Şehhâte, *Ehdâfî külli sûre ve maqâsidühâ fi’l-Kur’âni’l-Kerîm* (Kahire: y.y., 1980); Rif’at Fevzî Abdülmuttalib, *el-Vahdetü’l-mevozû’iyye li’s-sûreti’l-Kur’âniyye* (Beyrut: y.y., 1406/1986); Abdülkâdir Mansûr, *Mevsûatu ulûmi’l-Kur’ân* (Halep: Dâru’l-Kalemi’l-Arabî, y.y., 2002), 49-50; Tâhir el-Cezâirî, *et-Tibyân liba’zi’l-mebâhisi’l-müte’allika bi’l-Kur’ân ‘alâ tarîki’l-İtkân*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde (Halep: y.y., 1992), 56-57.

¹²⁴ Bk. Süyûtî, *el-İtkân*, 1: 52-55; Zürcânî, *Menâhil*, 1: 161; Abdurrezzak Hüseyin Ahmed, *el-Mekkî ve’l-medenî fi’l-Kur’âni’l-Kerîm* (Kahire Daru İbn Affân, 1999), 1: 15.

sürdürülmesi vurgulanmıştır.¹²⁵ Buna mukabil “Mekke devrinde inen sûrelerin genel muhtevasını, “ilâhî iradeye dayalı yeni bir toplum kurmanın inanç ve ahlâk temelini oluşturacak ilkeler” şeklinde özetlemek mümkündür. Bundan sonra Medine’de teşekkül edecek müminler topluluğu için hem dinin uygulamaya ilişkin yönünün düzenlenip sistemleştirilmesi, hem de siyasî ve hukukî yapının oluşturulması süreci başladığından Medenî sûrelerde Mekkî sûrelerin ihtiva ettiği başlıca konuların yanında ibadetler ve muâmelât konuları ağırlık kazanmıştır.”¹²⁶

Mekkî-Medenî ilmi sadece bu özellikleri sayesinde değil, aynı zamanda indiği çevre ve o çevrenin muhataplarının tanınmasını da temin etmektedir. Bu da âyet ve sûrelerin daha iyi değerlendirilip Kur’an maksatlarının ortaya çıkarılmasına imkân vermektedir;¹²⁷ zira âyetler hem mevcut ortama hem o ortamda bulunan insanların konumlarına uygun olarak nâzil olmuştur. Bu durum Kur’an’ın Hz. Peygamber’e izafe ettiği sıfatlara da Mekke ve Medine dönemlerinin özellikleri istikametinde yansımıştır.¹²⁸

¹²⁵ Bk. Şâtibî, Muvâfakât, 3: 46-50; Hadiye Ünsal, *Erken Dönem Mekkî Surelerin Muhteva Tahlili* (Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi, 2014), 169-336; Örnek âyetler için bk. el-En’âm 6/74-90; el-A’râf 7/28, 189-198; İbrâhîm 14/35-41; en-Nahl 16/120-123; Meryem 19/77-95; Tâhâ 20/130-135; el-Enbiyâ 21/19-47; Lokmân 31/21; Fussilet 41/41-44; ez-Zuhruf 43/19-24; el-Ahkâf 46/7-12; et-Tûr 52/7-49; en-Necm 53/1-31; el-Vâkıa 56/77-82; el-Hâkka 69/13-37; el-Meâric 70/1-16; et-Tekvîr 81/1-14; el-İnfîtâr 82/1-19; el-Leyl 92/5-21; ez-Zilzâl 99/1-8; el-İhlâs 112/1-4.

¹²⁶ Mustafa Çağrı, “Kur’an”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 26: 392; geniş bilgi için bk. Abdülkerim Çömçe, *Mekkî ve Medeni Surelerin Özellikleri* (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 1992).

¹²⁷ Muhammed Hüseyin Tabatabâî, *el-Mizan fî Tefsiri'l-Kur'an* (Kum: Müessesetu Sahafi, 1972), 13: 235.

¹²⁸ Konunun değerlendirilmesi için bk. Abdurrezzak Hüseyin Ahmed, *el-Mekkî ve'l-medenî fi'l-Kur'âni'l-Kerim* (Kahire: Daru İbn Affan, 1999), 1: 139-140; (bu sıfatlara dair Mekke dönemi için bk. el-A'raf 7/63, 157, 188; el-Ahkâf 46/31; el-Müddessir 74/1-2; el-Gâşiye 88/21; Medine dönemi için bk. Âl-i İmrân 3/132, 145; Nisâ 4/125; et-Tevbe 9/61; el-Ahzâb 33/21, 45-46; es-Sâf 61/6).

Bu açıdan bakıldığında İslâm dininin temellerini Mekke’de inen âyetler inşa etmiş ve Medine döneminde bu temel üzerine İslâm binası tedrici bir şekilde tesis edilmiştir. Bu da Kur’an âyetlerinin Mekkî-Medenî bütünlüğü içerisinde anlaşılmasının önemini vurgulamaktadır. Bu da Mekke dönemi asl, değişmez ve umum niteliğindeki anahtar kavramlarla öne çıkarken, Medine dönemi ise furû, dinamik ve husus niteliğindeki anahtar kavramlarla öne çıktığı gözlemlenmektedir.¹²⁹

Mekkî-Medenî ilminin tefsir ameliyesindeki işlevine, “Kur’an hâfızının / tâlibinin Allah’ın İslâm’ın erken döneminde kullarına ne şekilde hitap ettiğini, Kur’an’ın sonraki nüzûl dönemlerinde de onları neye teşvik ettiğini, İslâm’ın ilk dönemlerinde Allah’ın neleri farz kıldığını, daha sonraki dönemlerde ise bunlara neleri ilâve ettiğini tefrik edebilmesi için Kur’an’ın Mekkî âyetleri’ni Medenî âyetlerinden ayırt etmeyi bilmesi gerekmektedir. Çünkü Kur’an’ın çoğu yerinde Medenî olan âyetler Mekkî olanları nesh etmektedir. Mekkî âyetlerinse Medenî olanları neshetmesi mümkün değildir; zira mensuh âyetler nâsîh olanlara göre daha önceki bir zaman zarfında indirilmiştir”¹³⁰ şeklinde dikkat çeken Kurtubî, onu Kur’an tefsirinde başarılı bir şekilde istimal etmiş ve Mekkî-Medenî ilminin Kur’an tefsirindeki söz konusu önemi ve işlevi istikametinde Kurtubî, âyetlerin Mekke ve Medine gibi konumlarını, Hudeybiye senesi, Bedir günü gibi zamanlarını, arzî-semavî, hazarî-seferî, nehârî-leylî, sayfî-şitâî, firâşî-nevmî şeklindeki niteliklerini ifade etmiştir.¹³¹

¹²⁹ Bk. Ahmed, *el-Mekkî ve'l-medenî fi'l-Kur'âni'l-Kerim*, 1: 138; Musa Cârullah Bigiyev, *İslâm Şeriatının Esasları Değişkenler ve Sabiteler*, haz. Hatice Görmez (Ankara: Kitabiyat, 2002), 24.

¹³⁰ Kurtubî, *Tefsir*, 1: 28. Mukaddime.

¹³¹ Bk. Kurtubî, *Tefsir*, 1: 610; 3: 408, 634; 4: 401, 403; 5: 543; 6: 325-326; 7: 221, 286, 395; 9: 124; 10: 456.

Mekkî ve medenî âyetlere dair bilgiler sahâbe ve tâbiüne dayandığı için yeterli ve sahih nakil mevcut olmadığı taktirde müfessirler ihtihada başvurmuşlardır.¹³²Nitekim “Hz. Peygamber’in hicretinden sonra gerek Medine’de gerekse herhangi bir sefer halinde indirilsin nâzil olan tüm bu âyetler medenî, hicretten önce indirilenlerse mekkî âyetlerdir”¹³³ ifadesiyle hicretten önce indirilen âyetleri ve sûreleri mekkî, hicretten sonrakileri ise medenî kabul ettiği anlaşılan Kurtubî, Mekkelilere hitap eden âyetlerin ve sûrelerin mekkî, Medinelilere hitap edenlerinse medenî olduğunu ileri sürenlerin görüşlerinin doğru olmadığını,¹³⁴ “çünkü Bakara Sûresi’nde Medine’de inmiş olmasına rağmen iki yerde “Ey insanlar”(el-Bakara 2/21, 168) hitapları yer almıştır.”¹³⁵

Kurtubî'nin diğer bir ihtihadı da “Kur’an’ı sana farz kılan Allah, şüphesiz seni dönülecek bir yere döndürecektir. De ki: “Rabbim hidayetle geleni ve apaçık bir sapıklık içinde olanı daha iyi bilir”(el-Kasas 28/85) âyetine dair yerin kıstas alınmasına dairdir. İbn Abbas’tan gelen rivayete göre bu âyetin Cuhfe’de nâzil olduğunu belirten Kurtubî, bu âyetin “ne mekkî ne de medenî”¹³⁶ olduğunu belirtmiş ve söz konusu kıstasın kesin ve mutlak bir ölçüt olmadığına işaret etmiştir.

Mekkî-medenî ilmî, Kur’an’ın anlaşılmasına hizmet ve aracılık eden yorum enstrümanlarından biridir.¹³⁷ Bilindiği gibi âyetler çeşitli yönlerden tasnif edilmiştir. Bunlardan biri de mekkî-medenî şeklindeki sınıflandırma olup, “Tefsir ve usul âlimlerinin çoğuna göre

¹³² Zerkeşî, *el-Burhân*, 1: 192; Mennâ’ Halîl el-Kattân, *Mebâhis*, 60.

¹³³ Kurtubî, *Tefsir*, 3: 409.

¹³⁴ Bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, 1: 187; Suyûtî, *el-İtkân*, 1: 55-56.

¹³⁵ Kurtubî, *Tefsir*, 3: 5; ayrıca bk. *a.e.*, 1: 217. Bakara 2/21.

¹³⁶ Kurtubî, *Tefsir*, 7: 284.

¹³⁷ Zerkeşî, *Burhân*, 1: 187 vd.; Suyûtî, *el-İtkân*, 1: 55 vd.; Zürkânî, *Menâhil*, 111-112; Mustafa Ünver, *Tefsir Usûlünde Mekkî-Medenî İlmî* (Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 1998), 109.

hicretten önce gelen âyetlere mekkî, hicretten sonra gelenlere medenî denilmiştir. Gerek hicretten önce gerekse sonra Mekke’de nâzil olanlara mekkî, Medine’de nâzil olanlara medenî diyenler bulunduğu gibi Mekkelilere hitap edenlere mekkî, Medinelilere hitap edenlere medenî diyenler de vardır.”¹³⁸ Konuyu bu çerçevede değerlendiren Kurtubî de, Kur’an’ı açıklayan insanların bu ilmi bilmeleri gerektiğini belirtmiştir.¹³⁹ Bu çerçevede Kurtubî, İslâm’ın ilk yıllarında gelen emir, yasak ve tavsiyelerin sonraki dönemlerde gelenlerden tefrik edilebilmesi ve ilk dönemin üzerine ilâve edilen hususların bilinmesinin bu ilme bağlı olduğunu vurgulamakla kalmamış,¹⁴⁰ bu ilimle ilgili teorik analizlerde bulunmuştur. Meselâ Kurtubî, Kasas Sûresi 85. âyetin Cuhfe’de indiğine dikkat çekip, “Bu âyet Cuhfe’de nâzil olmuştur. Bu yüzden o ne mekkî ne de medenîdir.” tesbitinde bulunmaktadır.¹⁴¹ Nitekim müfessir, bu ilme yaklaşımını “Resûlüllah’ın (sav) hicretinden sonra gerek Medine’de gerekse herhangi bir sefer esnasında nâzil olsun indirilen tüm âyetler medenî, hicretten önce indirilenler ise mekkîdir.”¹⁴² şeklinde ortaya koymaktadır ki bu da müfessirin âyetlerin mekkî-medenî şeklindeki tasnife tabi tutulmasında zamanı kriter olarak tercih ettiğini göstermektedir.¹⁴³ Ayrıca mekkî-medenî olup olmadığı hususundaki ihtilafları sadece aktarmakla yetinmeyip, gerekli gördüğünde bunları değerlendirmekte ve kendi görüşünü ortaya koymaktadır.¹⁴⁴

¹³⁸ <https://islamansiklopedisi.org.tr/ayet>

¹³⁹ Kurtubî, *Tefsir*, 1: 217; 3: 5.

¹⁴⁰ Bk. Kurtubî, *Tefsir*, 1: 32.

¹⁴¹ Kurtubî, *Tefsir*, 7: 284.

¹⁴² Kurtubî, *Tefsir*, 3: 409.

¹⁴³ Bk. Kurtubî, *Tefsir*, 6: 149; 8: 197.

¹⁴⁴ Bk. Kurtubî, *Tefsir*, 3: 408, 425, 634; 4: 401, 403; 19: 32; 5: 543; 6: 325-326; 7: 221, 286, 395; 9: 72, 124, 223; 10: 30, 308, 456.

1.8. Kur'an'ı Nâsîh ve Mensuh Teorisi ile Tefsiri

Nesh teorisi “şer’î bir hükmün diğer bir şer’î delille kaldırılmasıdır”¹⁴⁵ gibi çeşitli yaklaşımlarla ortaya konulmuştur. Geçmişten günümüze tartışılmalan nesh, sahâbe döneminden beri tartışıldığından dolayı bu konuya dair eserler Hicrî I./VII. asra kadar¹⁴⁶ uzanmaktadır. ¹⁴⁷ Sahâbe ve tabiin dönemindeki örnek ve kullanımlardan o sıralarda neshin fıkıh usulündeki teknik anlamını aşan bir kavramsal çerçeveye sahip olduğu, âmın tahsisi, mutlakın takyidi, mücmel ve müphemîn beyanı gibi durumların da bu kapsamda düşünüldüğü anlaşılmaktadır. Günümüze ulaşan eserler içinde neshi usuldeki anlamına çekmeye çalışan ilk ifadelerin Şâfiî’ye ait olduğu görülür.¹⁴⁸ Usul âlimleri nesh için “taabbüd süresinin sona erdiğinin açıklanması”, “önceki hitapla sabit olan hükmün kaldırıldığına delâlet eden hitap”, “bir şer’î delilden sonra onun içerdiği hükmün aksini gerektiren başka bir şer’î delilin gelmesi” gibi farklı tanımlar verseler de bunların şer’î bir hükmün daha sonra gelen başka bir şer’î delille kaldırılması noktasında birleştiği söylenebilir.¹⁴⁹

Nâsîh ve mensuh ilmi, diğer Kur’an ilimleri ile yakın bir ilişki içindedir. Ayrıca bu ilim bilhassa ahkâm tefsiri için çok önem taşımaktadır. Bu açıdan Kurtubî, tefsirinde bu konuya hem teorik hem de pratik açıdan geniş yer vermiştir. Müfessir bu doğrultuda, “Biz bir

¹⁴⁵ Zürkânî, *Menâhil*, 2: 138; bk. Kurtubî, *Tefsir*, 2: 46. 6. mesele.

¹⁴⁶ İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 40.

¹⁴⁷ Bk. <https://islamansiklopedisi.org.tr/nesh--seriat#4-literatur>

¹⁴⁸ Mustafa Zeyd, *en-Nesh fi'l-Kur’ânî'l-Kerîm* (Mansûre: Dârü'l-Vefâ, 1408/1987), 1: 73-75; krş. Hâşimî et-Ticânî, *Mezhebü’n-nesh fi’t-tefsîr ve eb’âdühü’l-ictimâ’iyye* (Cezayir: el-Müessesetü Dahleb), 1412/1992, 1: 81.

¹⁴⁹ Ferhat Koca, “Nesh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 42: 582-583 (Bazı tanımlar etrafında oluşan ekolleşme ve bunları besleyen âmillerle ilgili tahliller hakkında bk. Zeyd, *en-Nesh*, 1: 78-109; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 24-262; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 122-128; Ahmad Hasan, “Nesh Teorisi”, trc. Mehmet Paçacı, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 4 (1987): 107-108; Zürkânî, *Menâhil*, 2: 136-212.

âyeti nesheder veya onu unutturursak, ya ondan hayırlısını ya da onun benzerini getiririz. Allah'ın herşeye gücünün yettiğini bilmez misin?" (el-Bakara 2/106) âyetinin tefsirinde nesh konusunu işlemiş ve kendi yaklaşımını selef-i sâlihîn çizgisinde ortaya koymuştur.¹⁵⁰

Bu çerçevede Kurtubî, öncelikle âlimlerin nâsîh ve mensuh ilmîne sahip olması gerektiğini vurgulamıştır.¹⁵¹ Bu girişten sonra *nesh* ve *mensûh* kelimelerinin etimolojik yapısını inceleyen müfessir, açıklamalarını Kur'an¹⁵² ve Sünnet'le¹⁵³ de kaynaklandırmıştır.¹⁵⁴ Müfessir müteakiben, *nesh* ve *tahsis* kelimeleri arasındaki farkı ortaya koyarak tahsis kavramını şöyle açıklamaktadır:

"Genel bir hükümden tahsis/özelleştirme, nesh gibi görünse de öyle değildir. Çünkü umum, hiçbir zaman muhassası/tahsis edilen hükmü kapsamaz. Şâyet umumun herhangi bir şeyi kapsamaya sâbit olursa ve o şey daha sonra umumun dışına çıkartılırsa bu nesh olur, tahsis olmaz. Önceki ilim adamları ise mecâzen ve kelimenin anlamını daha da genişleterek tahsise de nesh adını verirler."¹⁵⁵

Ardından Kurtubî, *mutlak* ve *mukayyed* kavramlarını örnek âyetler¹⁵⁶ eşliğinde izah edip onların nesh ile karıştırılmaması gerektiğini vurgulamaktadır.¹⁵⁷

Kurtubî, nesh konusunu İslâm'dan önceki şartlar açısından değerlendirip Yahudilerden bir kesimin neshi kabul etmediğini ama aslında bu dinde de neshin mevcut olduğunu *nesh* ile *bedâ*

¹⁵⁰ Kurtubî, *Tefsir*, 2: 46. 6. mesele.

¹⁵¹ Kurtubî, *Tefsir*, 2: 44. 2. mesele.

¹⁵² Bk. el-Câsiye 45/29; el-Hac 22/52.

¹⁵³ Müslim, "Zühd", 14; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4: 174.

¹⁵⁴ Kurtubî, *Tefsir*, 2: 44-45. 3. mesele; 2: 46. 7. mesele.

¹⁵⁵ Kurtubî, *Tefsir*, 2: 46. 9. mesele.

¹⁵⁶ Bk. el-Bakara 2/186; En'âm 6/41.

¹⁵⁷ Kurtubî, *Tefsir*, 2: 46. 10. mesele.

kavramlarının farklı anlamlara sahip olduğundan hareketle ortaya koymaktadır.¹⁵⁸

Yine Kurtubî, neshin geçerli olduğu ve olmadığı alanları da mukayeseli bir şekilde işleyip, gerekçeleriyle birlikte cumhurun görüşünü benimsemektedir.¹⁵⁹ Bu çerçevede neshin türlerini de âyet ve hadisler ışığında işleyen Kurtubî, âlimlerin bu husustaki yaklaşımlarını nakledip, konuyu âyet ve hadisler eşliğinde değerlendirmektedir.¹⁶⁰ Daha sonra neshin tesbit edilmesindeki usulü belirten Kurtubî, bunun önemini Kitap ve Sünnet'ten örneklerle işledikten sonra konunun teferruatını usûl-i fikh kaynaklarına şöyle havale etmektedir:

“Nâsihi bilmenin birtakım yolları vardır. Bunlardan birisi lafızda buna delâlet eden tâbirlerin bulunmasıdır. Hz. Peygamber'in: “Sizlere kabir ziyaretini yasaklamıştım. Kabirleri artık ziyaret edebilirsiniz. Sizlere deriden yapılan kaplar dışındaki kaplardan içmeyi yasaklamıştım. Artık her kaptan içebilirsiniz. Şu kadar var ki sarhoşluk verici bir şey içmeyiniz.”¹⁶¹ Bunun benzerleri mevcuttur. Bir başka yol da râvinin hükümlerin tarihini belirtmesidir. Meselâ; ben Hendek yılı şunu işittim deyip mensuh olanın daha önceden bilinen bir hüküm olması veya şunun hükmü bununla neshedildi, demesi gibi. Bir diğer yol, ümmetin bir hükmün nesh olduğu ve onu nesh edenin de önceden vârid olduğu üzerinde icmâ etmesidir. Bu husus usul-i fikh kitaplarında genişçe açıklanmıştır. Bizim bu konudaki geniş açıklamaların bir kısmına burada dikkat çekmemiz, kısa olanla yetinen kimseye bu kadarının yeterli olduğundandır. Doğruya ulaşma başarısı Allah'tandır.”¹⁶²

¹⁵⁸ Kurtubî, *Tefsir*, 2: 45-46. 4. mesele.

¹⁵⁹ Kurtubî, *Tefsir*, 2: 46. 8. mesele.

¹⁶⁰ Kurtubî, *Tefsir*, 2: 46-47. 11. mesele.

¹⁶¹ Müslim, “Cenâiz”, 106.

¹⁶² Kurtubî, *Tefsir*, 2: 47. 12. mesele.

Kurtubî son olarak ise nesh konusunu teolojik ve ontolojik boyutlarıyla değerlendirmekte ve neshi kabul etmeyenleri eleştirmektedir. Bu doğrultuda asıl neshediciinin Allah olduğuna dikkat çeken müfessir,¹⁶³ nesh varlığı konusunda icmâ olduğunu ileri sürüp, onun hikmetlerini sıralamakta ve onu maslahatla ilişkilendirmektedir.¹⁶⁴

1.9. Kur'an'ın Kıssa ve İsrâiliyatla Tefsiri ve Bunlara Yaklaşımı

Tefsir kaynakları arasında yer alan isrâiliyat sahâbe döneminden itibaren hep tartışılan bir konu olmuştur.¹⁶⁵ İsrâiliyat, Yahudilik ve Hıristiyanlık'tan İslâm kaynaklarına geçtiği kabul edilen bilgiler için kullanılan terim olup,¹⁶⁶ isrâiliyata dair rivayetler tefsir ilminin önemli konularından biridir. Tefsir ilmi bakımından esas problem, âyetlerin tefsirinde kullanılan isrâiliyatın nassa dayalı bir meşruiyet zeminine oturup oturmadığıdır. Bu konuda yapılan incelemeler Kur'an ve Sünnet'teki delillerin lehte ve aleyhte yorumlanabileceğini göstermekte, lehte yorumlandığı takdirde dinin özüne zarar verilmemesinin temel prensip olduğunu ortaya koymaktadır.¹⁶⁷

¹⁶³ Kurtubî, *Tefsir*, 2: 5. mesele.

¹⁶⁴ Kurtubî, *Tefsir*, 2: 45-46. 4. mesele.

¹⁶⁵ Bk. Süyûtî, *el-İtkân*, 2: 1235; Zerkeşî, *el-Burhân*, 2: 292; Zehebî, *et-Tefsîr*, 1: 136-138; Abdülhamit Birişik, "İsrâiliyat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23: 201.

¹⁶⁶ Bk. Muhammed Cevâd el-Muğniyye, *İsrâiliyyâtü'l-Kur'ân*, nşr. Abdülhüseyn Muğniyye (Beyrut: Dârü'l-Cevâd, 1984), 40; Remzî Na'nâa, *el-İsrâiliyyât ve eseruhâ fi kütübi't-tefsîr* (Dimaşk: Dârü'l-Kalem, 1390/1970), 71-72; Abdullah Aydemir, *Tefsirde İsrâiliyat* (Ankara: TDVY, 1979), 6-7; Zehebî, *et-Tefsîr*, 1: 113-115; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Eser Yayınevi, 1968), 1: 334.

¹⁶⁷ Birişik, "İsrâiliyat", 199.

Tefsirlerde nakledilen isrâiliyat çoğunlukla Kur'an'daki kıssalar, geçmiş peygamberler ve bunların ümmetleri hakkındadır.¹⁶⁸ Kurtubî, tefsirdeki usulünü ifade ederken kıssalar ve isrâiliyata ilişkin tutumunu, "Müfessirlerin anlattıkları pek çok kıssa ve tarihçilerin naklettikleri pek çok haberi, lüzumlu olanlar ve açıklama hususunda müstağni kalınamayanlar dışında anlatmadan geçeceğim" şeklinde ifade etmektedir.¹⁶⁹ Biz bu başlıkta Kurtubî'nin isrâiliyata bakışını araştırırken, aynı zamanda onun bu taahhüdüne uygulamada bağlı kalıp kalmadığını da ortaya koymuş olacağız.

Yukarıdaki ifadesinde de vurguladığı gibi Kurtubî isrâiliyat konusuna eleştirel yaklaşmaktadır. Bununla birlikte müfessir, söz konusu taahhüdünde de görüleceği üzere, lüzumlu olan ve müstağni kalınamayan isrâiliyata da açık kapı bırakmaktadır. Biz burada Kurtubî'nin teoride belirttiği bu yaklaşımının uygulamadaki durumunu değerlendireceğiz. Kurtubî, zayıf ya da mevzû isrâiliyâtı naklettikten sonra onları tenkite tâbi tutup, reddetmektedir.¹⁷⁰ Nitekim müfessir bu tür isrâiliyata dair tutumunu, "isrâiliyatta sağlam olmayan pek çok şeyler vardır. Sağduyulu herhangi bir kimse bunlara itibar etmez" ¹⁷¹ şeklinde ortaya koymaktadır.¹⁷² Sahih ve gerekli gördüğü kıssaları ve isrâiliyatı ise tefsir malzemesi olarak nakledeceğini belirten Kurtubî,¹⁷³ "O vakit gençler mağaraya sığınıp: "Ey Rabbimiz! Katından bize rahmet ver ve işimize bir çıkar yol göster" demişlerdi"(el-Kehf 18/10) âyetinin

¹⁶⁸ Birişik, "İsrâiliyat", 200; bk. Muhammed b. Muhammed Ebû Şehbe, *el-İsrâiliyyât ve'l-mevzû'ât fi kütübi't-tefsir* (Kahire: y.y., 1987), 94-107; Aydemir, *Tefsirde İsrâiliyat*, 73-315; Na'nâa, *el-İsrâiliyyât*, 164-166; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1: 116.

¹⁶⁹ Kurtubî, *Tefsir*, 1: 16. Mukaddime.

¹⁷⁰ Kurtubî, *Tefsir*, 2: 37-38. Bakara 2/102. 16. mesele; 12: 56-60. Hac 22/52. 3. Mesele.

¹⁷¹ Kurtubî, *Tefsir*, 7: 261. A'râf 7/189.

¹⁷² Benzer bir örnek için bk. Kurtubî, *Tefsir*, 15: 135-137. Sâd 38/41.

¹⁷³ Kurtubî, *Tefsir*, 1: 16. Mukaddime.

tefsirinde de bu çeşit isrâiliyatı nakletmekle birlikte,¹⁷⁴ bazı haberleri veya bazı haberlerin içinde bulunan birtakım bölümleri şöyle tenkite tâbi tutmaktadır: “Ashâb-ı kehfın isimleri ise Arapça değildir. Onların isimleriyle ilgili bilgiyi veren senet oldukça gevşektir.”¹⁷⁵ Fakat bunların bilgi değeri taşımadığı üzerinde duran İbn Kesir, söz konusu rivayeti şöyle tenkit etmektedir:

“Ashâb-ı kehfın köpeğine, Himrân isminin verildiğini belirtmektedir. Bu köpeğin rengi konusunda da birçok görüş zikredilmiştir ki, bunların ne bilgi değeri ne de aslı vardır. Bunu uzatmanın gereği olmadığı gibi, bu konuda hiçbir delil yoktur. Bunu anlatmaya lüzum da yoktur. Aksine bu hususlar yasaklanmıştır. Çünkü mesnetsizdir ve boşluğa taş atmaktan başka bir anlama gelmezler.”¹⁷⁶

Görüldüğü gibi Kurtubî, sahih olarak nitelediği ve tefsir malzemesi olarak uygun gördüğü bir takım isrâiliyatı az da olsa tefsir malzemesi olarak kullanmaktadır. Meselâ İbn Hişâm'ın (ö. 218/833) *es-Sîretü'n-nebeviyye*¹⁷⁷ adlı eserinden nakilde bulunan Kurtubî, “Bütün övgüler, kuluna bu Kitab'ı indiren ve onda hiçbir çelişki yapmayan Allah'adır”(el-Kehf 18/1-3) âyetinin tefsirinde ashâb-ı kehf ile ilgili haberleri naklettikten sonra¹⁷⁸ şu açıklamayı yapmaktadır: “Derim ki:

¹⁷⁴ Kurtubî, *Tefsir*, 10: 231-233. 1. mesele.

¹⁷⁵ Kurtubî, *Tefsir*, 10: 233. 1. mesele; bk. *a.e.*, 10: 247-249. Kehf 18/22.

¹⁷⁶ Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ani'l-azîm*, nşr.Muhammed İbrahim el-Bennâ v.dğr. (Kahire: y.y., 1390/1971), 5: 140-141; ayrıca bk. *a.g.e.*, 1: 156; 3: 70-71, 81, 474; 5: 140-141, 163-165, 185, 187, 214, 273; 205-206; 543-544.

¹⁷⁷ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısırî, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, nşr.Mustafa es-Sekka v.dğr. (Kahire:y.y., 1375/1955)

¹⁷⁸ Bk. Kurtubî, *Tefsir*, 10: 223-227.

es-Sîret adlı eserde ashâb-ı kehf haberine dair yer alan bilgiler bunlardır. Biz de bunları orada yer aldığı şekliyle zikrettik.”¹⁷⁹

Müfessir, bazı sahih kıssaları ve isrâiliyatı bu şekilde tefsir malzemesi olarak nakledip, bunlar ışığında âyetin mâna ve mesajını şöyle ifade etmektedir:

“Bu açıklama ve haberler çerçevesinde âyetin anlamını özetle şöyle ifade edebiliriz: Allah Teâlâ, bu niteliklere sahip bir mağarada onları barındırdı. Günün büyük bir bölümünde üzerlerine güneş ışığının gelmesi dolayısıyla rahatsız olacakları bir başka mağarada onları barındırmadı. Bu açıklamaya göre, göre bir bulutun gölge yapması yahut bir başka sebeple, güneş ışığının onlara ulaşmasının engellenmesi mümkündür. Maksat onların, gerek bedeni değişiklik, gerekse de tenlerinin renginin değişmesi, diğer taraftan sıcak ya da soğuktan rahatsız olmak gibi rahatsız edici her bir şeyin, ulaşmasına karşı korunduklarının açıklanmasıdır.”¹⁸⁰

Yine Kurtubî, “Sen Kehf ve Rakîm ashâbını, bizim âyetlerimizden en şaşılacak olanı mı sandın?” (el-Kehf 18/9) âyetinin tefsirinde ashâb-ı rakîm dair haberleri naklettikten sonra, sahih hadisten delili olduğunu belirterek bir rivayeti şöyle tercih etmektedir:

“Rakîmin, Hz. Hızır'ın doğrulttuğu duvarın altında bulunan gümüş levhalar olduğu da söylenmiştir. Bir diğer görüşe göre Rakîm ashâbı, üzerlerine mağaranın kapandıktan sonra, onlardan her birisinin kendi sâlih amellerini söz konusu ederek kurtulan

¹⁷⁹ Kurtubî, *Tefsir*, 10: 227; krş. İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-azîm*, 5: 134-144. a.mlf., *Kıssasul'l-Kur'ân* (Kahire: y.y., t.y.), 57-66.

¹⁸⁰ Kurtubî, *Tefsir*, 10: 238-239; krş. İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-azîm*, 5: 139; bk. *a.g.e.*, 2: 455; 5: 273; 6: 153.

kimselerdir. Derim ki: Bu hususta Buhârî ve Müslim'in¹⁸¹ rivayet ettiği bir haber vardır ve Buhârî de bu kanaati benimsemiştir."¹⁸²

Müfessirin bu gibi sahih ve gerekli gördüğü kıssaları ve isrâiliyatı tefsir malzemesi olarak nakletmesinin tefsirinin mukaddimesinde açıkladığı yaklaşımına hamledilmesi mümkündür.¹⁸³ Fakat bu meyanda naklettiği bazı isrâiliyatın akla ve şeriate¹⁸⁴ aykırı düştüğünü belirtmemiz gerekmektedir.¹⁸⁵

Kurtubî, Mukaddime'de ortaya koyduğu isrâiliyata ilişkin prensibini genel olarak uygulamakla birlikte, bazen de olsa buna ters düşmektedir. Genellikle müfessir, mevzû isrâiliyatı, teoride tenkit etmekte ve pratikte de buna uymaktadır. Fakat müfessir, bazen bilgi değeri taşımayıp akla, şeriate ve tabiatın genel geçer kurallarına ters düşen haberleri ve isrâiliyatı da nakletmektedir.¹⁸⁶ Bu haberlerse, mevzû isrâiliyatın açık örnekleri arasındadır.¹⁸⁷ Onlar, *Kurtubî*

¹⁸¹ Buhârî, "İcâre", 12; Müslim, "Zikr", 100; Ebû Dâvûd, "Buyû", 28; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2: 116.

¹⁸² Kurtubî, *Tefsir*, 10: 230-231; krş. İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, 5: 134-144.

¹⁸³ Konunun değerlendirilmesi için bk. Birşık, "İsrâiliyat", 200-201.

¹⁸⁴ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, 3: 70-71; 5: 273; 6: 153, 200-201, 240, 543-544; 7: 23; 8: 43-44, 417-418.

¹⁸⁵ Bk. Kurtubî, *Tefsir*, 7: 220-221. A'râf 7/189. 2. mesele; Kurtubî, *Tefsir*, 10: 236. Kehf 18/13; 10: 239-240. 1. mesele. Kehf 18/18; 10: 244-247. Kehf 18/21; 10: 247-249. Kehf 18/22; konunun isrâiliyat açısından değerlendirilmesi için bk. Na'nâa, *el-İsrâiliyyât*, 123-197.

¹⁸⁶ Kurtubî, *Tefsir*, 6: 69-70. Mâide 5/22; krş. İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, 3: 70-71; bk. Ebû Şehbe, *el-İsrâiliyyât*, 234-241; Zehebî, *et-Tefsîr*, 2: 322; Kurtubî, *Tefsir*, 15: 190-191. Mümin 40/7; rivayetlerle ilgili haberler ve değerlendirmeleri için krş. İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, 4: 183, 239-241, 350-351; 7: 124-125; Meleklerle ilgili haberler ve değerlendirmeleri için krş. İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, 6: 543-544; 5: 122-114; 8: 333-334; 1: 101-102; 4: 95, 360-361, 452; 7: 388; Kurtubî, *Tefsir*, 17: 5-6. Kâf 50/1; krş. İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, 7: 372-373; bk. Ebû Şehbe, *el-İsrâiliyyât*, 302-305; Kurtubî, *Tefsir*, 18: 143-145. Kalem 68/1; krş. İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, 1: 98; 5: 268-269; 8: 210-211.

¹⁸⁷ Bk. İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, 8: 210-213; Ebû Şehbe, *el-İsrâiliyyât*, 305-306; farklı örnekler ve konunun değerlendirilmesi için bk. Kasbî, *el-Kurtubî*, 410-417; Müşînî, *Medresetü't-tefsîr*, 560-578.

Tefsiri' nin hacmine nazaran az olmalarına rağmen, eserin ilmî değerine gölge düşürmektedirler.

Tefsirlerin en geniş kısmını isrâiliyâtı bilgi olarak nakledip onları gerekli gördüğünde eleştiren eserler teşkil etmektedir. Meselâ Zemahşeri, İbn Atıyye el-Endelüsî, Fahreddin er-Râzî, Ebü'l-Berekât en-Neseî, Ebû Hayyan el-Endelüsî, Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî gibi müfessirlerin bu kategoride değerlendirilmesi mümkündür ki Kurtubî de bu grupta yer almaktadır.

el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân'ın müellifi Kurtubî, tefsirinde isrâiliyata yer vermemeye gayret etmekle birlikte "nûn" harfiyle ilgili olarak naklettiği bilgiler,¹⁸⁸ bu tutumuyla çeliştiği gibi bunları tenkide de tâbi tutmamıştır. Hadid sûresinin 25. âyetinin tefsirinde zikrettiği, Hz. Âdem'in cennetten beş parça demir alet getirdiği yolundaki rivayet,¹⁸⁹ Cemâleddin el-Kâsımî tarafından aslı olmayan bir bilgi¹⁹⁰ olarak nitelendirilmiştir.¹⁹¹

Sonuç

Tefsir, Hadis ve Fıkıh âlimi Kurtubî, Endülüs'ün Kurtuba şehrinde doğmuştur. Buranın işgalini müteakip Mısır'a hicret etmiştir. Müfessir, ömrünün geri kalan kısmını Mısır'da umumiyetle ibadete ve kitap telifine hasretmiştir. Büyük bir ihtimalle *el-Câmi' li-Âhkâmî'l-Kur'ân* adlı ahkâma ağırlık verdiği meşhur Tefsirini de burada yazmıştır. Bu geçmişle Batı dünyasını Endülüs, Doğu'yu ise Mısır ilim ve kültür hayatı içinde tecrübe eden müfessir, 671/1273 yılında el-Minye'de âhirete irtihal edip buraya defnedilmiştir.

¹⁸⁸ Kurtubî, *Tefsir*, 18: 143-145.

¹⁸⁹ Kurtubî, *Tefsir*, 17: 168-169.

¹⁹⁰ Cemâleddin el-Kâsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, nşr.M. Fuâd Abdülbâkî (Kahire: y.y., 1376-1380/1957-1960), 16: 5695; örnekler için bk. Na'nâa, *el-İsrâîliyyât*, 304-309.

¹⁹¹ Birışık, "İsrâiliyat", 200-201.

Kurtubî, Tefsir, Hadis, Fıkıh, Arap dili ve belâgatı ve Kıraat başta olmak üzere muhtelif ilimlerdeki birikimini ve bu çok yönlülüğünü *el-Câmi' li-Âhkâmi'l-Kur'ân*'da ortaya koymuştur. Müfessir, Kur'an tefsirinde Kur'an'ı, Sünnet'i, sahâbe ve tâbiûn neslini ve bu çizgiyi takip eden selef-i sâlihîn âlimlerini temel almıştır. Bu ilmî miras hem rivayet hem de dirayet yöntemini kapsamaktadır. Bu çerçevede Kurtubî, söz konusu yöntemleri birbirini destekler biçimde kullanıp, âyetleri akıl-nakil bütünlüğü içinde gerçekleştirmiştir. Bu istikamette makalede işlediğimiz gibi Kur'an ilimleri başta olmak üzere pek çok yorum yöntem ve araçları kullanmıştır. Biz de bu çalışmanın konu, amaç ve kapsamı çerçevesinde bu enstrümanlardan rivayet tefsirinde kullandığı yöntem, teknik, mekanizma ve parametreleri örnekler eşliğinde değerlendirdik.

Kurtubî, Kur'an tefsirinde hadisler başta olmak üzere rivayetleri çokça kullanmaktadır. Kurtubî, hadislerden genellikle ayetlerin tefsiri ve konuların izah edilmesi amacıyla yararlanmaktadır; hadisler esas mesele incelenirken istifade edilen örnek ve şâhitler olarak öne çıkmaktadır. Genellikle sahih hadisleri kullanan müfessir, az da olsa zayıf ve mevzu rivayetlere de yer vermektedir. Bunun temel sebebi kaynak aldığı hadis kitaplarına son derece itimat edip, hadislerin bunlardaki mevcudiyetini yeterli bir veri kabul ettiği gözlemlenmektedir. Ayrıca israiliyata karşı dikkatli olmakla beraber, nadiren de olsa akla ve şeriate ters düşen rivayetlere yer vermektedir.

Âyetlerin tefsirinde, hadise ve me'sûr tefsire öncelik veren Kurtubî, ahkâm âyetlerini yorumlarken ve onlardan şer'î delillerle hüküm istinbat ederken makâsıd/maslahat prensibini de işletmiştir. Müfessir, ahkâm ayetleri yorumunda İslam hukuku kaynaklarını makâsıdü's-şerîa zemininde kullanılması gerektiğini belirtip söz konusu yorumların insanlığın ortak ideal ve değerleriyle çelişmemesini öngörmektedir. Kurtubî, itikadda Eş'arî amelde ise

Mâlikî mezhebine mensup olmakla birlikte, ilmî ve fikhî meselelerin analizinde genellikle objektif/ilmî bir tutum sergilemiştir. Bu doğrultuda konu ve meselelerde delilleri ölçü almasının yanında bunları mukayeseli bir biçimde değerlendirmiştir. Öyle ki birçok meselede diğer âlimlerin yanında kendi mezhep âlimlerinin bazı görüşlerini de ilmî kıstaslarla tenkide tâbi tutmuştur.

el-Câmi' li-Âhkâmî'l-Kur'ân'a dair ortaya koyduğumuz tüm bu seçkin özellikler, yorum eylemine çeşitli yönlerden açılım kazandıracak niteliktedir. Rivayet, dirayet ve ahkâm tefsirini de kapsayan bu hacimli, zengin ve verimli ilmî miras, hâlâ hem teorik hem de pratik açılardan araştırılmaya açıktır. Meselâ üzerinde bazı şeklî çalışmalar yapılmakla birlikte, bir Kur'ân ilimleri ve tefsir usûlü mesabesinde olan tefsir mukaddimesi, gerek yorumda yöntem ve yaklaşımlar açısından gerekse zaman ve makân bağlamında yorum eylemine dair ürettiği dönemseller açılım ve çözümler açısından analitik derinlik ve kapsamda analiz edilmemiştir. Nitekim Kurtubî, makalede bazı âyetlerin tefsirinde işaret ettiğimiz gibi mukaddimedede de mevcut konu ve meselerin yanında çağının öne çıkardığı ilmî ve teknik konuları da değerlendirmektedir.

Kaynakça

- Abdülbâkî, M. Fuâd. *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1988.
- Albayrak, Halis. *Tefsir Usûlü: Yöntem-Ana Konular-İlkeler-Teklifler*. İstanbul: Şûle Yayınları, 2011.
- Abdülkâdir Mansûr. *Mevsûatu ulûmi'l-Kur'ân*. Halep: Dâru'l-Kalemi'l-Arabî, y.y., 2002.

Altıkulaç, Tayyar. "Kurtubî, Muhammed b. Ahmed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 26: 455-457. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.

Abdülmuttalib, Rif'at Fevzî. *el-Vahdetü'l-mevezû'iyye li's-sûreti'l-Kur'âniyye*. Beyrut: y.y., 1406/1986.

Bağdatlı İsmâil Paşa. *Hediyyetü'l-ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*. Nşr. Kilisli Muallim Rifat v.dğr. 2 Cilt. İstanbul: y.y., 1951-55.

Îzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli alâ Keşfi'z-zünûn an esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn. Nşr. Şerefeddin Yaltkaya - Kilisli Rifat Bilge. 2 Cilt. İstanbul: y.y., 1945-1947.

Baş, Erdoğan. "Kur'an İlimlerinin Doğuşu ve Tarihi Gelişimi (1-4. Asır)". *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları içinde*, 1: 21-42. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2002.

Bayram, Abdullah. "Kurtubî ve Fıkhî Tefsiri". Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2008.

Bedir, Murteza, "Sünnet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 38: 151-152. İstanbul: TDV Yay., 2010.

Bel'am, Miftah es-Senûsî. *el-Kurtubî: hayâtühû ve âsâruhü'l-ilmiyye ve menhecühû fi't-tefsîr*. Bingazi: Câmî'âtü Kâryûnus, 1998.

Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi*. 2 Cilt. İstanbul: TDVY, 1973.
Büyük Tefsir Tarihi. İstanbul: Bilmen Yayınları, 1973.

Birişik, Abdülhamit. "İbn Akîle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.19: 304-306. İstanbul: TDV Yay., 1999.

"Kıraat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 25: 426-433. İstanbul: TDV Yay., 2002.

“Kur'an”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 26: 383-388. İstanbul: TDV Yay., 2002.

“Tefsir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 40: 281-290. İstanbul: TDV Yay., 2011.

Brockelmann, Carl. *Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL)*. Leiden: y.y., 1943-1949. *GAL (Ar.) Târîhu'l-edebi'l-Arabî*. Kahire: y.y., 1983.

Geschichte der Arabischen Litteratur Supplementband (GAL Suppl.). Leiden: y.y., 1937-1942.

Buhârî. *el-Câmi'u's-sahîh*. İstanbul: y.y., 1992.

Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınevi, 1996.

Tefsir Usûlü. Ankara: TDV Yay., 1988.

Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. İstanbul: y.y., 1335-1338.

Dâvûdî, Muhammed b. Alî. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. nşr. Ali M. Ömer. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1972.

Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Ali b. Ömer. *es-Sünen*. 4 Cilt. Beyrut: y.y., 1993.

Mehmet Demirci. *Kurtubî'nin el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân Adlı Eserinin Tefsir Usulü Açısından Değerlendirilmesi* (Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 2009).

Demirci, Muhsin. “Esbâb-ı Nüzul”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 11: 360-362. İstanbul: TDV Yay., 1995.

Tefsir Tarihi. İstanbul: İFAV Yayınları, 2013.

Tefsir Usûlü. İstanbul: İFAV Yayınları, 2012.

Tefsir Usûlü ve Tarihi. İstanbul: İFAV Yayınları, 2001.

- Dihlevî, Şah Veliyullah. *el-Fevzü'l-kebîr fî usûli't-tefsîr*. Arapça trc. Selmân el-Hüseynî en- Nedvî. Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1407/1987.
- Duman, Zeki. "Tâbiîn Döneminde Tefsir Faaliyeti (Meşhur Müfessirler, Kaynakları ve Bu Tefsirin Değeri)". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1987): 209-238.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî. *es-Sünen*. 5 Cilt. İstanbul: y.y., 1992.
- Ebû Şehbe, Muhammed b. Muhammed. *el-İsrâiliyyât ve'l-mevzû'ât fî kütübi't-tefsir*, Kahire: y.y., 1408/1988.
- Ebû Zehre, Muhammed. *İslâm Hukuku Metodolojisi*. Trc. Abdülkadir Şener. Ankara: Fecr Yayınları, 1990.
- Efendioğlu, Mehmet. "Sahâbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 35: 491-500. İstanbul: TDV Yay., 2008.
- Firt, Yûsuf Abdurrahmân. *el-Kurtubî el-müfessir: sîre ve menhec*. Kuveyt: y.y., 1982.
- Gökmen, Ramazan. *Kurtubî Tefsiri Mukaddimesinin Tefsir Usulündeki Yeri*. Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi, 2008.
- Gümüş, Sadreddin. *Kur'an Tefsirinin Kaynakları*. İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1990.
- Güngör, Mevlüt. *Cessâs ve Ahkâmu'l-Kur'an'ı*. Ankara: Elif Matbaacılık, 1989.
- Hâlidî, Salâh Abdülfettâh. *Ta'rifü'd-dârisîn bi-menâhicü'l-müfessirîn*. Dimeşk: Dârü'l- Kalem, 2008.
- Hasan, Ahmad, "Nesh Teorisi", trc. Mehmet Paçacı, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 4 (1987): 102-107.

Hâşimî, Seyyid Ahmed. *el-Kavâ'idü'l-esâsiyye li'l-lugati'l-Arabiyye: hasebü menheci "Metnü'l- Eلفiyye" li'bni Malik*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l- İlmiyye, t.y.

Hâşimî et-Tîcânî. *Mezhebü'n-nesh fi't-tefsîr ve eb'âdühü'l-ictimâ'iyye*, Cezayir: el-Müessesetü Dahleb. 2 Cilt. 1412/1992.

Heysemî, Ali b. Ebû Bekir. *Mecma'u'z-zevâid*. 10 Cilt. Kahire: Dârü'r-Reyyân li't-Türâs, 1407.

Heytî, Abdülkâdir Rahîm Ciddî. *Ebû Abdillâh el-Kurtubî ve cühûdühü fi'n-nahv ve'l-luğa fi kitâbihi'l-Câmî li-ahkâmî'l-Kur'ân*. Amman: Dârü'l-Beşîr: y.y., 1996.

İbn Ferhûn, İbrâhim b. Ali. *ed-Dîbâcü'l-müzheb fi ma'rifeti a'yâni ulemâi'l-mezheb*. Nşr., M. el-Ahmedî Ebü'n-Nûr. 2 Cilt. Kahire: Dârü't-Türâs, 1972.

İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed b. Haldûn. *Mukaddimetü İbn Haldûn*. Nşr. Ali Abdülvâhid Vâfî. 3 Cilt. Kahire: Dârü Nehdati Mısır, 1401.

İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *el-Müsned*. 6 Cilt. İstanbul: y.y., 1992.

İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân et-Temîmî el-Büstî. *Sahîh*. Thk. Şuayb el- Arnaûd. 18 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî el-Mısırî. *Muğni'l-lebîb an kütübî'l-e'ârîb*. Nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd. Kahire: Matbaatü'l-Medenî, t.y.

..... *es-Sîretü'n-nebeviyye*. Nşr. Mustafa es-Sekka v.dğr. 4 Cilt. Kahire, 1375/1955.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr. *Tefsîrü'l-Kur'ani'l-azîm*. Nşr. Muhammed İbrahim el-Bennâ v.dğr. 8 Cilt. Kahire: y.y., 1390/1971.

..... *el-Bidâye ve'n-nihâye*. 14 Cilt. Kahire: y.y., 1351-58/1932-39.

Kıyasu'l-Kur'ân. Kahire: y.y., t.y.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd b. Mâce el-Kazvînî. *es-Sünen*. 2 Cilt. İstanbul: y.y., 1992.

İbn Teymiyye, *Mukaddime fi usûli't-tefsîr*. Nşr. Adnân Zerzûr. Beyrut: Dârü'l-Kur'âni'l-Kerîm, 1979.

İbnü'l Enbârî, Ebû Bekr. *Kitâbü izâhi'l-vakf ve'l-ibtidâ'*. Dimaşk: Matbu'atü Mecma'î'l- Lugati'l-Arabiyye, 1971.

İbnü'l-İmâd, Abdülhay b. Ahmed. *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*. 8 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1350-1351.

İbnü'l-Mübârek, Abdullah b. el-Mübârek b. Vâdih. *Kitâbü'z-zühd ve'r-rekâ'ik*. Nşr. Habîbürrahman el-A'zamî. Beyrut: y.y., t.y.

İmam Mâlik, *el-Muvatta'*. Nşr. Takıyyüddin en-Nedvî, 3 Cilt. Beyrut: y.y., 1412/1991.

Kâdî, Abdülfettâh. *Esbâb-ı Nüzûl*. Trc. Salih Akdemir. Ankara: Fecr Yayınevi, 1995.

Kâsımî, Cemâleddin. *Mehâsinü't-te'vîl*. Nşr. M. Fuâd Abdülbâkî. 10 Cilt. Kahire: y.y., 1376- 1380/1957-1960.

Kasbî, Mahmûd Zelat. *el-Kurtubî ve menhecühû fi't-tefsîr*. Kahire: Dârü'l-Ensâr, 1399/1979.

Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. Nşr. Kilisli Muallim Rifat - M. Şerefeddin Yaltekaya. 2 Cilt. İstanbul: y.y., 1360-62/1941-43.

Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-müellifin: terâcimü musannifi l-kütübi'l-Arabiyye*. 15 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. Thk. Hişâm Semîr el-Buhârî. 10 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2001.

..... *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. 22 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.

..... *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. Thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006.

..... *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân: el-Fehâris*. Thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. Cilt 23-24), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006.

..... *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân* (Kurtubi Tefsiri Tercümesi) Trc. M. Beşir Eryarsoy). 20 Cilt. İstanbul: Buruc Yayınları, 1997-2006.

Makkârî, Ahmed b. Muhammed. *Nefhü't-tîb min ğusni'l-Endelüsi'r-ratîb*. Thk. İhsanAbbâs. 7 Cilt. Beyrut: Dârü Sâdır, 1968.

Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed. *el-Mukaffa'l-kebîr*. Nşr. Muhammed Ya'lavî. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1411/1991.

Mennâ', Halil el-Kattân. *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut 1973.

Muğniyye, Muhammed Cevâd, *İsrâiliyyâtü'l-Kur'ân*. Nşr. Abdülhüseyin Muğniyye. Beyrut: Dârü'l-Cevâd, 1984.

Müslim, Ebü'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-Sahîh*. Nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Kahire: y.y., 1955-1956.

- Müşînî, Mustafa İbrâhim. *Medresetü't-tefsîr fi'l-Endelüs*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1406/1986.
- Na'nâa, Remzî. *el-İsrâîliyyât ve eseruhâ fi kütübî't-tefsîr*. Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1390/1970.
- Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *es-Sünen*. 9 Cilt. Beyrut: y.y., 1409/1988.
- *es-Sünenü'l-kübrâ*. Nşr. Abdülgaffâr Süleyman el-Bündârî - Seyyid Kesrevî Hasan. 6. Cilt. Beyrut: y.y., 1411/1991.
- Özdemir, Mehmet. "Endülüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 11: 211-225. İstanbul: TDV Yay., 1995.
- Endülüs*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2014.
- Paçacı, Mehmet. "Kur'an". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 16: 398-401. İstanbul: TDV Yay., 1997.
- Râzî, Fahreddin, *Mefâtîhu'l-ğayb: et-Tefsîrü'l-kebîr*. Nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd. 32 . Cilt. Beyrut: y.y., t.y..
- Rûmî, Fehd b. Abdurrahmân b. Süleymân. *Usûlü't-tefsîr ve menâhicühû*. Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 1992.
- Sabbağ, Muhammed b. Lutfî. *Buhûs fi usûli't-tefsîr*, Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî. 1408/1988.
- *Tefsîr Usulü Araştırmaları*. Trc. Ömer Dumlu. İzmir: Anadolu Yayınları, 1999.
- Safedî, Selâhaddin Halil b. Aybeg. *Kitâbü'l-Vâfi bi'l-vefeyât*. Nşr. H. Ritter v.dğr. Wiesbaden: y.y., 1381/1962.
- Selmân, M. Hasan Mahmûd. *el-İmâmü'l-Kurtubî şeyhu e'immeti't-tefsîr*. Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1993.

Selmân, Meşhûr Hasan Mahmûd - Desûkî, Cemâl Abdüllâtîf. *Keşşâfün tahlîli li'l-mesâilî'l-fikhîyye fî Tefsîri'l-Kurtubî*. Tâif: Mektebetü's Sıddîk, 1988.

Serinsu, Ahmet Nedim. *Kur'an ve Bağlam*. İstanbul: Şûle Yayınları, 2008.

Sübki, Tâceddin Abdülvehhâb b. Ali. *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*. Nşr. Mahmûd M. et-Tanâhî - Abdülfettâh M. el-Hulv. 10 Cilt. Kahire: y.y., 1383-96/1964-76.

Serkîs, Yûsuf İlyân. *Mu'cemü'l-matbu'ati'l-Arabiyye ve'l-mu'arrebbe*. 2 Cilt. Kahire: y.y., 1928-1930.

Subhî es-Sâlih. *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dârü'l-ilm li'l-Melayîn, 1407/1986.

Sülemî, İzzüddin Abdilaziz. *el-İşâra ile'l-îcâz ba'zi envâi'l-mecâz (fî'l Kur'ân'il-Kerîm)*, y.y., 1987.

Süyûtî, Celâleddin. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*. Nşr. M. Dîb el-Buga. Beyrut: Dârü İbn Kesîr, 1987.

Hem'ü'l-hevâmi' şerhu Cem'i'l-cevâmi'. Beyrut: y.y, t.y.

Tabakâtü'l-müfessirîn. Nşr. Ali Muhammed Ömer. Kahire: y.y, 1976.

Şâtîbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî eş-Şâtîbî. *el-Muvâfakât fî usûli's-şerî'a*. 4 Cilt. Kahire: el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, t.y.

..... *el-Muvâfakât: İslâmi İlimler Metodolojisi*. Trc. Mehmed Erdoğan. 4 Cilt. İstanbul: İzYayıncılık, 1999.

Şehhâte, Abdullah Mahmûd. *Ehdâfü külli sûre ve makâsıdühâ fî'l-Kur'âni'l-Kerîm*. 2. Cilt. Kahire: y.y., 1980).

- Şentürk, Mustafa. "Endülüs Tefsir Kültürü" *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/21 (2012): 53-72.
- Şertûnî, Reşîd b. Abdillâh b. Mîhâil b. İlyâs b. el-Hûrî. *Mebâdi'ü'l-Arabiyye fi's-Sarf ve'n-nahv*. Beyrut: el-Matbaatü'l-Katolikiyye (Imprimerie Catholique), 1953.
- Tâhir el-Cezâirî. *et-Tibyân liba'zi'l-mebâhisi'l-müte'allika bi'l-Kur'ân 'alâ tarîki'l-İtkân*. Nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde. Halep: y.y., 1992.
- Tatar, Ayşe Seda. *Kurtubî'nin Tasavvuf ve İşârî Yoruma Bakışı*. Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi, 2013.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *el-Câmi'u's-sahîh*. Nşr. Ahmed M. Şâkir. 5 Cilt. Kahire: y.y., 1356/1937.
- *es-Sünen*. 4 Cilt. İstanbul: y.y., 1992.
- Ulu, Arif. "Tâbiîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39: 328-330. İstanbul: TDV Yay., 2010.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbûrî. *Esbâbü nüzulî'l-Kur'ân*. Nşr. Seyyid el-Cümeylî. Beyrut: y.y., 1410/1990.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'ân Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Eser Yayınevi, 1971.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. Nşr. Beşşâr A. Ma'rûf. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1983.
- *Târîhu'l-İslâm*. Nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî v.dğr. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1407/1987.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. 3 Cilt. Beyrut: Şirketü Dârü'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, t.y.
- Zeyd, Mustafa. *en-Nesh fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. 2 Cilt. Mansûre: Dârü'l-Vefâ, 1408/1987.

Zerkeşî, Bedreddin. *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*. Nşr. Yûsuf A. el-Mar'aşlî v.dğr. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1994.

Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez- Ziriklî ed-Dimaşkî. *el-A'lâm*. Nşr. Züheyr Fethullah. Beyrut: y.y, 1986.

Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1996.